Tartalom

XLIX. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM

1995. NOVEMBER

GÖMÖRI GYÖRGY: Novemberi emlék; Várjuk a tiszta inget; Repülőúton 3
CSIKI LÁSZLÓ: A sintér megtérése (Az Idegen monológokból) 4
UTASSY JÓZSEF: Pakk 5
SIGMOND ISTVÁN: Emberarcú szellemek 7
GÁSPÁR ÁRPÁD: Mondd, anyám, minden leány... 12
KISS ANNA: Cinéma 17
BÁRDOS B. ARTHUR: Ötágú sípszó (erdőkről – vizekről – egekről) 20
KÁLNAY ADÉL: Háborús történet (1. Búcsúzás) 23

Baka István emlékére

Ikonosztáz-törmelék-triptichon 29
OLASZ SÁNDOR: Baka Pista hazament 31
NAGY GÁBOR: Elkésett levél 33
FRIED ISTVÁN: Baka István „benső világtere" 34
ÁRPÁS KÁROLY: A fohászkodó (Baka István: November angyalához) 50

TANULMÁNY

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A „beszélő" nyelv világteremtése (Játék, öntükrözés és „interpenetráció" a Termelési-regényben) 56
SZABÓ GÁBOR: Fekete lapok 71
SZAJBÉLY MIHÁLY: Öt centi, lego, és a pusztulás erotikája (Mészöly Miklós: Családáradás és Hamisregény) 75

NÉZŐ

SZÉNÁSI ÉVA: Európaizált Balkán – balkanizált Európa? (A közép-kelet-európai rendszerváltás tipológiája a frankofon politológiai irodalomban) 80
ELEK TIBOR: Az „otthonosság" kérdései térségünk új demokráciáiban (Reflexiók Kende Péter: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? című könyvéhez) 86
GORETITY JÓZSEF: Tegnap előtt (Irodalmi utazások a Monarchiában) 93

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

SZENTI ERNŐ grafikái a 6., 16., 33., 55. és a 96. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

ALFÖLDY JENŐ: A létezés ihlete (Nemes Nagy Ágnes költészete)

GÖMÖRI GYÖRGY

Novemberi emlék

összeszáradt bogarak az ablakkeretben
másfelől meg: a közerkölcsök eltrutymósodása
(az idő a nemzet egykedvű mosodása
a fehért s a feketét egyaránt seszínűre mossa)
novemberi avarkupacok
az emlékezet magányosan vacog
és csak páran gondolunk már arra a napra
amikor a látomás úgy vált valóra
mint egy rossz közhely:
a gondosan tisztított magyar királyi
fegyverek felropogtak
és tömegsírba hullottak a holtak

1994

Várjuk a tiszta inget

Angliában mazsolás kekszsnek ismerik
a kekszbe sütött mazsolák „agyoncsapott legyek"
pedig hát ez a név maga volt egykor az élet
szépszakállú hérosz a szent szabadság eszelőse
ki sziklás Caprerárol útra kelve
kiköt Szicílián
és nem kell néki csak egy archimédeszi pont
és nem kell néki csak egy csapat vörös ing
hogy kivesse sarkából a régi világot
és összerakja a széthullt Itáliát
„szennyes az én ingem de még a gatyám is"
dúdolták akkoriban a somogyi tanyákon
„majd hoz Kossuth tisztát Türr Pista meg puskát"
– azóta is várjuk a minden kalandok kapitányát
a magas homlokú forradalmárt aki szemébe néz a zsarnokoknak
várjuk egyre várjuk az igért tiszta inget
a patyolat szabadságot
éljen Garibaldi

Lodi–Cambridge, 1995 májusában

Repülőúton

mint könnyű felhő úszik a gép hófedte csúcsok felett
– ki hinné hogy lenn a mélyben élnek még emberek?
nem tudom a Dolomitok-e vagy az Alpok
de egyszerre megértem Indira asszonyt
aki a Himalája havába temetkezett

Csiki László

A sintér megtérése

AZ IDEGEN MONOLÓGOK-BÓL

Ül a kapuban, gondolkodik a sintér:
jó volna, Isten, ha úr is vagy, segítnél,
nincs már egy kutya élve, és nincs hivatal,
nincsen, aki tudja, mit akar, mi a baj,
miképpen lehet, hogy nincs reám kereslet,
kívüled nincs, akit legfőbbként szeressek,
gyilkolva pedig a kutyát sem utáltam,
s itt állok egyedül, hitre lecsupáltan,
pénztelen, szótalan, védtelen, ebtelen,
Istenem, hívj, ne szólíts el, csak légy velem.
Belátom, miközben öldöstem, szidtalak,
egy lelkem volt, bőgött, és mára kiszakad,
de amikor temettem dögöt, féldögöt,
tartottam a szájam, mint aki vért köpött,
és ámultan, némultan bámul a sírra,
benn lehetne ő is, de kint is kibírja,
viseli béna dühvel a győztes erőt,
s hogy ellenségét elfödi előle a föld,
vissza se üthet az, vissza se beszélhet,
magunkra uszít csak gonoszul, és féltet,
ránk hagyja halálát, ezt a közös bűnt –
egy kutyát adj, Isten, és akkor risztelünk.

UTASSY JÓZSEF

Pakk

Én gyomrocskám,
kicsi bendőm,
hogy vártad már a pakkot,
édesanyám küldeményét!

Állok a kollégium ablakában,
ámulom a sietős Széchenyi utcát.

Hirtelen akkorát dobban a szívem,
alig akarok hinni két szememnek:

ott jön apu!
A mostohám.

Jobbjában görbebot van,
balja csomagot lenget.

És ballag az internátus előtt,
billeg,
ballagván billeg.

Mama,
de jó, hogy gondolsz rám:
egyelek is meg!

Magasságos egek,
vajon miben sántikálhat
a mester úr?!

Ej, az anyja hétszentségit,
hát még be se kukkant hozzám!?!

Kinek viszi,
hova lengeti akkor
az én csókkal pecsételt
picike pakkocskám?!

Viszi a vakvilágba,
kísérje el a bánat!

Vigyed csak,
hurcold csak,
cipeld, te sánta suszter:

a felsőrészkészítő
jó Vörös Gyuládnak!

Estefelé kiosonok,
törlöm ablakukról a szennyet,
és bámulom hosszan, bávatag:

mint egy hatalmas szamárpöcs,
úgy mered ki Vörösné szájából
a kolbász,

és csak nyeli,
nyeli és nyeli,

mint én a nyálamat.

Sigmond István

Emberarcú szellemek

Szép vagy, te nyár. Füledből madárcsicsergés árad, szemedből vakító fények szakadnak elő, kezedből szürke galambok röpülnek a verandára. Az ősz ott sunyit az eresz alatt, ugrásra készen. Ne még. Alig földeltük el a tavaszt. Nézzük egymást: én és a galamb. Mióta élsz? Miért születtél? Nálam sok-sok esztendő kettőnek számit, 75 évig voltam kommandós, bálnavadász és űrhajós, most meg itt ülök a verandán. Nem hiszed? Három oltás van a karomon, voltam kolerás, pestises és tüdőbajos, most meg itt ülök a verandán. Ezt sem hiszed? Embert is öltem, voltam tűzvész, krematórium és felszabadító sereg, kiirtottam egy-két nemzetet, tengerbe mártottam a földet, és lebombáztam százezer házat, most meg itt ülök a verandán. Még mindig nem hiszel nekem? Csipegetsz patkánymérget? Tépjem le a fejed? Megeszel két kilónyi kenyérmorzsát, hogy döglött tollhalmaz légy estére? Mondd hát, ki vagy te? Én csak repülni tudok, mondja a galamb. Semmit se tettem, se jót, se rosszat. De ha akarod, leszarom a teraszt. Nézzük egymást: én és a galamb. Ő a fatalista, én az áldozat. Az ősz biztosan lecsap reánk, és vége lesz ennek a nyári mesének. Az ártatlanok közben díszszemlét tartanak, árnyékuktól gyászruhát ölt a föld, ünnepeljük az elmúlt 75 esztendőt. Kisztihánd, szőr, kisztihánd továris, kisztihánd domnule.

*

Ha ordítni kell, nem fordulsz arccal az ég felé. Ásod a földbe a lyukat, odalent bizonyára jobban meghallják a hangokat. Hogy válasz sosem érkezik? Nézd meg azt az asszonyt a mező közepén. Elnyűtt testében bent rekedt a hang, s ráncai sírjában elenyészik a gondolat. A kapa őrzi a betűt és a nótát, a siratót és a táncot, a kezdet mosolyát és a göröngyökbe zárt imát, a dédnagyapja is ezzel kapált. Miért kell neked a föld s az ég? Hiszen te vagy a világ ura. Létrehoztad Istent, bemocskoltad, megölted, s most imádod őt. Megírtad a Bibliát, hogy imával töltsd az időt. Asszonyt ölelsz, dorbézolsz, káromolod a makk alsót és elárulod anyádat, s egy rongyos bankóért lefetyeled a szentek valagát. Látod azt az asszonyt a mező közepén? Nappal ébren van, éjszaka álomra hajtja a fejét. Te meg felborítod a rendet, éjfélkor lyukat vájsz a földbe, patkányok és szellemek másznak az öledbe. Egy tetű lelkében nyugalomra találnál. Csakhogy ezek a fránya tetvek oly igényesek lettek, már a sántáknál is sorba állnak az emberek. Az az asszony ott, akiről szóltam, sosem látott tetűt, patkányt és szellemet.

*

Birokra keltünk, igazunk s erőnk tudatában, s mi lett belőlünk? A vesztesek táborát gyarapítjuk, és sosem lesz új Bibliánk. Előírják nekünk a hitet, ám a bandába verődött koldusok elállják a templomok ajtaját, új utakat sehol sem találsz. Csárdákban isszuk a bort, esszük a kenyeret, szentekké váltunk mindahányan, ki tudja, hányszor támadtunk fel s buktunk alá, és a hírek szerint keresztre feszítve szült anyánk. Könnybe mártott arccal játéknak véled a napfogyatkozást, s hiába esik víz az égből, az ereszeken vér csepeg a földre. S hogy végképp tragikomikus legyen az egész, hittanórára jelentkezel, de alkalmatlannak tekintenek, merthogy Júdás-fűszálból rengeteg zöldell a mennyei réten. Vesztesnek születtél, veszteskent földelnek el, s egy-

folytában csak azt üvöltöd, hogy írjátok meg az új Bibliát. Ki figyel reád? Isten halott, Fiát hiába várod, az apostolok mi magunk vagyunk: keserű kenyér, penészes kovász.

*

Mérhetetlenül hosszú kígyó. Farka a végtelen maga, szeme önmagába néz. Mindenki a fejet imádja, a nem létező farok is állandóan résen áll, hogy mikor célirányos megcsóválnia önmagát. De nem ez a lényeg. Képlet: hömpölygünk egy hatalmas okádékban. A kezdet homályba vész. Végcél? Már a komolykodók is ezen röhögnek. A negyven napos pusztai lét még tartani fog egy-két ezer évet. Csak hetvenötnek véled? Onánia. Találkoztam egy emberrel, aki járni tudott a vízen. Mostanában nem gyakorolja, kiröhögték úton-útfélen. A földön botorkáló szentek amúgy sem örülnek az ilyesminek, mindenkinek a saját hókuszpókusza a legkedvesebb. Mi, a többiek, gyógyteát iszunk. Vederszám. Közben fertőzzük egymást agyba-főbe. Kopognak? Ne nyisd ki az ajtót. A bűz s a szenny betölti a szobát, egyelőre kiskanállal eszed. Beosztod szépen, mint a mindennapi kenyeret. Ha beengedsz valakit, elveheti tőled. A mosolygós arcú szellemek már a hokedliden ülnek, kalákában tépik libádról a tollat, s ha nem figyelsz oda, kilopják szemedből a fényt s lelked parazsára vizet öntenek. A megoldás kézenfekvő. Suttyomban járj ki a temetőbe, gyakorold az imákat. Talán felnyúlnak érted az ősök, hogy magukhoz rántsanak. A göröngy-melegben nincs vasfoga az időtlen időnek. Az öröklétben leszokod a gyógyteát, s nagy kanállal eheted a bűzt s a szennyet. Gud báj, édesem.

*

Az optimisták viszik a keresztet, a többi báván nézi a földdel összenőtt eget, s a magasba küldött zsoltárok lecsorognak a templomok falán. Három patkány könyököl a kert végében. Nem mersz közéjük telepedni, mert az óriások nem szeretik a törpéket. Húsod íztelen, s a rengeteg mosléktól, melytől életben marad a sejt s a szövet, megrozsdásodtak benned a csontszegek s feketén sötétlik a szürkeállomány. Újra kellene kezdeni az egészet. Valaki kitalálta a jelent, pedig csak múltban s jövőben létezel. Hogy a múlt a jövő záloga? Nosztalgia, melldöngetés és humorba fulladt filozófia. Nézd meg a patkányokat. Ők mindig a jelenben élnek, néha cincognak, néha arra gondolnak, hogy milyen dallamra cincogjanak estére. Ez már nem humor, ez csak filozófia. Veszélyben a haza? A haza mindig veszélyben volt s veszélyben marad. Nem a patkányok miatt. Te ácsoltad a keresztet, te vagy az optimista s te vagy a báva. Ima és káröröm? Feszület-mozdulatlanságban terpeszkednek a két serpenyőn. Egyensúlyban a világ. Gordiuszi csomó? Jelenedre bogozták legutóbb. Megoldani? Kettévágni? Minek? Ez a játék rendje. Tizenkilencre ráhúztál egy lapot, s azok az óriáspatkányok tovább cincognak a kert végében.

*

A dalárdába tömörült varjak a saját himnuszukat károgják, s egy hatalmas, kétmillió billentyűs zongorán mi is kalimpáljuk az örök melódiát. A fekete billentyűk – mióta világ a világ – magasra hágva, dombok tetején üldögélve jobban látszanak, mint a fehérbe öltözött sokaság. A fülbemászó dallamokban kóros betegség munkál: a súlytalan ütemrészek néha összekapcsolódnak a következő súlyossal, ezt nevezik szinkópának a zenében. Ne csodálkozz, hogy nemsokára végleg eltűnik a papírról a pont, s állandóan kérdőjeleket csalogatsz a gondolat után. Miért látszik csak egy pillanatra a villámlás, és miért telepszik ránk a mennydörgés olyan hosszasan, mint görcsben fetrengő, eltorzult epilepsziásra a hab, a nyál? Miért öltözik díszbe a halál, ha felboncolva

dobják karjába imádott menyasszonyát? Miért hangosabb a bombarobbanás, mint a versből kicsendülő rímek zenéje, vagy a rímtelen versben a szó maga? Miért telepednek hívatlan vendégek az asztalfőre, hogy minden este kiokádd a vacsorát? Miért nem ír senki balladát, hogy végre a hitetlenek is megértsék, mi végre az elmúlás? És miért nincs szarva a hattyúnak, miért nem volt legalább két anyád, miért nem tudnak szót érteni a két lábon járó állatok, miért gyóntatják meg a szenteket is a vérbajos bohócok – te már akkor is kérdeznél unos-untalan, ha valami csoda folytán a kérdőjelek felkiáltójelekké egyenesednének, vagy a pont venné át a hatalmat a betűkkel díszített fehér papíron. Egyelőre a szinkópa, a fekete billentyűk és az égből ránkszakadt mennydörgés tizedeli a menetoszlopot, s a szomorú arcú asszonyok a te véredben mossák a szennyes ruhát. Elvégeztetett, mondod? Elvégeztetett, mondom veled, a hívők imáit a földbe taposták, s a kiszikkadt, agyagos sírhantokon sosem fakad már színes virág.

*

Ismertem egy sovány öregasszonyt, aki egy régi vasalóval a szatyrában indult nap mint nap a piacra, hogy ne döntse le a szél. A vasaló templomba járt, parkokban sétált, sírokat látogatott vasárnaponként. Az öregasszony most a temetőben lakik, a vasaló sem jár sehova, a rozsda-halállal viaskodik valahol az egymásra dobált limlomok között. Megmentenék még egy-két öregasszonyt, mondja, de senki sem hallja a szavát. A rozsda nagyobb hatalom, mint a hang, s a sovány öregasszonyokat rendre elfújja a szél. Egyensúly-zavarban többen pusztultak el, mint a megrozsdásodott vasalók összesen. Mi volna, te drága lény, ha más megoldást nem tartanál kivihetőnek – e kétszer aláhúzott félmondat után felkiáltójelet tégy –, szóval ha önmagadban hordanál egy régi vasalót? Ruhád gyűrött maradna ugyan, de a kutyám nem csaholna meg. Mégiscsak jobb volna, ha kisimult arccal, délceg tartásban vinnének ki a temetőbe, hogy sudáran, hetykén rohadj bele az anyaföldbe. Mindegy, hogy milyen régióban kerülsz angyal-közelbe, sikert sikerre halmoznál odafent, odalent. Mi meg így emlékeznénk reád: itt nyugszik egy ember, akit nem a halál dermesztett meg, dermedt volt már életében is. Mindig tudta, hogy a fehérrel kell ijesztgetni a feketét, s a feketével a fehéret. Áldatlan emlékét ne érezzétek csendháborításnak, a háborús halottnak kijár a tisztelet, akkor is, ha latrinában végzi. Ha erre köpködni kezdene valaki, ne vedd zokon a különvéleményt. Te már rég túl vagy azon, hogy különbséget tégy a mélytányér és a bili között, most éppen angyalszárnyakat vasalsz keményre, s hogy azok a mulya Isten-zsellérek kénytelenek lesznek lemondani az örökös röpdösésről, hát, istenem, semmi sem tökéletes. Hallod, komám, nem vasalod ki egyenesre az eget? Tudod, nem szeretném, hogy félkörben szakadjon reám, megszoktam az egyenesre faragott eszközöket, lapátnyelet, üvöltő átkokat és az egyszólamban duruzsolt imát, ezek mind-mind laposra verik a fejem. Ja, igen, és add át kézcsókomat Istennek, köszönöm, hogy gondot visel reám, jól vagyunk, nagyon jól vagyunk, a gyerek egyre okosabb és a látnokok szerint holnaptól kezdve egyfolytában fog sütni a nap, szeretőim békésen megvannak egymással és csak kétszer lopták el a kocsimat, a mindennapi kenyér mindennap kopog az ablakon és hetenként csak egyszer ver meg a szomszédom, mosolyra fakad a kő, ha rálépsz, s ha leköpöd, felnyúl és megsimogat, senki sem hal meg egészen, tetszhalottak fekszenek a temetőben, itt mindenki imád valakit és a valaki gyűlöli a mindenkit, egyszóval minden oké, hogy az ősmagyarok szókészletéből is használjam a legősibbet, csak! Nos, csak egy újabb átok hiányzik, egy legeslegutolsó, kérd meg nevemben az Urat, hogy nézzen még egyszer reánk, és átkaival sújtson le a földre, hátha elölről tudnánk kezdeni az egészet. Hogy a fehérek fehérnek lássák a feketét, s a feketék feketének lássák a fehéret.

Ha ez bekövetkezik, számíthattok rám odafönt, szent leszek, hittérítő és zarándok, apáca, baptista pap és zárdaszűz, zsoltárban a dallam és kereszten a por, valamiben a semmi és a semmiben valami, te, komám, elmondanék még egy imát is ráadásként, hogy lássa az Úr: lemeztelenítjük a lelkünket és a testünket egyaránt, hogy tisztán lépjünk a Jordán vizébe. De miket beszélek, én ostoba, még meghallja valaki, és gatya nélkül nehéz volna imát mondani, aztán meg hova rejteném a darutollamat? No, ez így nem jó, menjünk vissza a kezdetekhez. Hol tartottunk? Az öregasszony vasalója ott rozsdásodik a sötétben. Valaki eladja az ócskásnak, aztán beolvasztották... na, tessék, a végén odajutok, hogy a vasaló bombaként repül az égen. Maradok inkább a legeslegelején: ismertem egy sovány öregasszonyt. Ennyi. Maradjon ez a négy szó ebben a mese nélküli mesében.

*

Nézd csak, mi van ott. Mi van ott, kérdezte a kicsi. Szellemek sétálnak a kockaköveken, mondta a nagy. Emberarcban? Emberarcban. És a vakond? Most nem a vakondról van szó. Az emberarcú szellemekről beszéljünk, a vakond egy másik leckének a tárgya. Pedig a vakond sokkal érdekesebb téma, vélte a kicsi. Hagyd ezt, tanácsolta le a nagy, inkább nézz oda, látod, az az ember, ott, végiglődörög a sikátoron, időnként megáll, ismerős kaput, házat keres, de sosem találja meg, az egyformaság végzetszerű, mint a kilincsre tapadt, fénnyel álcázott szenny. Itt a csókot is mindenki szájjal adja, az állatokat megölik, s a húst benyomják ugyanabba a szájba, egyetlen hely, ahol a hang a slejmmel ölelkezik, innen ténfereg elő az ima, bődül a vezényszó, ömlik a hányás, sorban áll a zokogás, röhögés, az átok és a szerelmes gügyögés. Észrevetted, hogy a hullaszag ugyanolyan fényben, sötétben, föld felett és föld alatt? Miért egyforma minden, kérdezte a kicsi. Mert ha nem volna minden egyforma, vélte a nagy, meg tudnák különböztetni az egyik éjszakától a másik éjszakát, a gyalázat förtelmére nem öltenének palástot, véres késsel nem szelnének kenyeret, s ahelyett, hogy a nevetés s a sírás könnyeit külön páncélszekrényben őriznék meg az utókornak, sperma és pénz fölött őrködnek a bankokban, ez az ő szivárványuk a múlt s a jövő között, s a hóhér előtt nem zárják be a templomajtót, noha az áldozatok nyakáról nap mint nap letépi a keresztet, s csak úgy mellékesen kizsebeli őket; a megfojtottak s agyonlőttek gyerekeinek fényképét mindennap számba veszik, folyik a cserebere, egy szőkéért adnak három feketét, egy feketéért három szőkét, attól függ, kinek mi a kedvence, folytassam? Csak azt nem tudom, hogy most tépjem ki a szívét, vagy várjam ki a lecke végét. Miért tépnéd ki a szívét egy szellemnek, kérdezte a kicsi. Ő nem tudja, hogy szellem, mondta a nagy, ezek abban a tévhitben élnek, hogy boldog gyermekkoruk volt és a tárgyaknak a kiterjedése a legfontosabb, bemagoltak egy-két miatyánkot és egymás testéről tépik le a rongyokat, aki vezérnek érzi magát, egy furunkulus láttán lázas állapotba lendül, közben a szeplőket szorongatja az ujjbegyei között, hátha kipreckel belőlük a genny. A vakond, mondta a kicsi, a legősibb szerkezetű placentás emlősök sorába tartozik, erszénye és erszénycsontja nincs, és a metsző-, szem- és zápfogait tejfogak előzték meg. Ne hagyjátok elveszni a vakondokat. Azt hiszem, lent volna a helyed, vélte a nagy, emberarcúnak kellene lenned, pontosan olyan vagy, mint a kockaköveken lődörgő szellemek. Annak, ott, aki az egyformaságba született, s valami állati ösztöntől hajtva keresi a nem létező saját kilincset, s akinek nemsokára kitépem a szívét, mert a soron következőnek kell átvennie a helyét, szóval annak az emberarcúnak telezsúfoltam a múltját himnuszokkal, lidércekkel, álmokkal és közhelyekkel, a saját szennyének a palackjából sosem engedtem ki, húsnak látta a lerágott csontot és fenyőfaillatúnak érezte a ganészagot,

lángba borult mezőkön sétáltattam, s azt hitte, hogy csiklandozza a fű, kereszten is lógott eleget, s ott fogalmazott meg néhány örök életű szonettet. Ezeket is megunják egyszer, s divatba hoznak egy másik, márványba véshető szöveget: „Döglött bikára húzzatok trottyos gatyát. A mezítelen mártírok hamburgert esznek és megtagadták az imát." És azt is elárulom neked, mondta a nagy, hogy a latrokat összecseréltem azon az éjszakán, csakhogy ezt nem kell elpofázni senkinek, maradjon ez a hármunk titka, ezt csak Ő tudja és te. A vakondnak olyan bársonyos a bundája, mondta a kicsi, mint naplementében a hegy. Sötét, kicsi, szeme csenevész, de rokonságban van a tüskés disznókkal, az erdei és vízi cickánnyal és a sörtés sünnel is. Tudtad, hogy fogaik hegyesek és hüvelyük nem kettős, hanem egyszerű? Ha sosem láttál ilyet, nem tudhatod, hogy mi a szentségben a mennyei. A klotyóból kiáramló imádságos ánizsillat nem isteni hókuszpókusz, a szentség lényege. Ne hagyjátok elveszni a vakondokat. Odadoblak öröm-koncnak, mondta a nagy. Tudod, hogy az emberarcúak milyen hálásan tudnak lihegni a moslékban kifőtt agyaknak? Vonítnak, mint a telehold, ha kutyát lát. Talán fordítva, jegyezte meg a kicsi. Nekem mindegy, lehet fordítva is, mondta a nagy. Ha rend van, akkor a rend fordítottja is rend, az ellenkezője is rend, a tükörképe is rend, a halál képében is benne van az élet, az imák tele vannak kéjjel, s aki nagyon sír, úgy néz ki, mintha röhögne. Ez nem éppen így van, mondta a kicsi. Minden vakond eszi a rovarokat, de még soha, egyetlenegy rovar sem evett vakondot. Honnan tudod, kérdezte a nagy. Honnan tudod, hogy a vakond-rovar rendben ki viseli a keresztet? Még azt sem tudod, hogy a rovar szíve a farkában dobog. Hiszen nincs is farka, diadalmaskodott a kicsi. És akkor mi van, mondta a nagy, szerinted ez bizonyíték? Nézd meg a szót, a szót magát. Ugyanaz a szó egyeseknek temetőt jelent, másoknak mennybemenetelt. Az emberarcúakat kommandósoknak képezték ki, egyetlen feladatuk, hogy kenyérfáról cseresznyét szüreteljenek éjszakánként, aztán azon tanakodnak egy életen át, hogy ki adott le több cseresznyét a közösbe. A melodrámában nem a dráma a közhely, hanem a lelki onánia, melyet a sírgödörnél abbahagysz, de helyetted s néha nevedben tovább folytatnak odakinn. A kezdetekkor volt igazi a rend, amíg az emberek csak morogtak vagy vakkantottak, nem kellett szellemekkel felcserélni őket, nem voltak hősök, bohócok, bűnösök és ártatlanok, kilincsek, szobrok és kanyargós sikátorok, az élők mindig holtan végezték, de a halottak sosem kísértették az élőket, a fákat sem számozta meg senki, mindenki templom és bordély volt egyszemélyben, a szentek és kurvák között nem volt különbség, békésen csüngtek a fán, mint színtelen zászlók a színekben pompázó házak homlokzatán. A vakond fejjel előre megy le a felszínre vezető járatba, a labirintusban csak ő ismeri ki magát, minden szögletben epekedik utána egy rovar, de az élőket csak vasárnap, a döglötteket hétköznap eszi. Ne bántsátok a vakondot, mondta a kicsi. Téged a képzelet szült, nem hordott ki anyád, mondta a nagy, benned a kromoszómák helyett sok kicsi isteni szellentést hordoznak a sejtek, olyan vagy, mint a gyökvonásba zárt hit, a szenteltvízbe hugyozó egér, vagy a hittérítő gatyája korcában imádkozó tetű. Hát akkor az emberarcúnak kitépem a szívét, döntött a nagy, s az a lődörgő ember a kanyargós sikátoron elterült a kövezeten egy ismeretlen ház előtt. Nézd csak, mondta a nagy, már építik a márványlépcsőt a mellszobra előtt, merthogy ő volt az az emberarcú szellem, akiről az a hír terjedt el, hogy megtalálta a saját kapuját, amit egy emberöltőn át keresett, most meg arra vár, hogy a vakondod ürülékében újrakezdhesse az időtlen időkig tartó hétköznapot. Jer, menjünk az Úrhoz, röhögjünk hármasban egy nagyot: az átok megfogant és szuperál. A döglött bikára felhúzták a trottyos gatyát.

GÁSPÁR ÁRPÁD

Mondd, anyám, minden leány...

(szégyeneim)

A vasúti híd széles gerendáján fekszik. Felette a naptól fakóbarnára szítt kátrányos talpfák és a sínpár. Az acélgerendát több réteg lemezből szegecselték. A szegecsfejek nagyok, laposan domborúak. Pucér mellét jólesőn melegíti a naptól átforrósodott acél. Nemrég jött ki a vízből. Bőre foltokban szárad. A „kádakban" fürdött. A sziklamederbe vájta őket a sebes folyó. Zölden, fehéren habzik, kavarog bennük a víz, amint vastag sugárban beléjük bukik. Meg kell kapaszkodni a göbék peremébe, a repedezett sziklába, hogy az alázúduló víz ne sodorja a mélybe. Őt már egyszer kihúzták az egyikből. Akkor még nem tudott úszni. A kavargó, örvénylő víz levitte a fenékig. A hátát, majd az arcát súrolták a kövek. Ő nyelte a vizet, fuldokolt. Arra gondolt, hogy meg fog halni. Látta a temetését. Érthetetlen nyugalommal fogadta ezt a tényt. Nem szorította marokra szívét a halálfélelem. Ezzel a nyugalommal vesztette el az eszméletét. Kihúzták, de azt a nyugalmat nem lehetett elfeledni, kitörölhetetlenül beléje költözött, énjének része lett. Nem is szólt róla senkinek.

Fekszik az acélgerendán, a feje kissé lecsüng, nézi a folyót. Az egyenletesen terül el sziklaágyában. Kétarasznyi mély. A göbék fölött. Itt-ott moha borítja az alját. Ettől vagy mástól átlátszóan üvegzöld. A halakat nézi. Amint meg-megvillan a hasuk. Felfelé úsznak rajokban. A szájukkal gyalulják a sziklás folyóágyat. A márnák nem. Nagyok, a hátuk domború, és lusta farokcsapásokkal húznak a fűzfák alá, ahol mély a víz, alámosta a partot, és a fák gyökerei kiállnak a vízben. Itt tanyáznak a nagy márnák, menyhalak, telények.

Fentről közeledik a tizenegy órai teher. A háromfokos lejtésű pályán csikorognak a kerekek, a fékpofák. A mozdony hosszan fütyöl a kanyarban, a híd előtt. A szerelvény balra dől, látni lehet majdnem egész hosszában a hídról. A mozdony gyorsan járó, csuklós hajtókarját is. Aztán a hídra ér és zengeni, remegni kezdenek az acélgerendák. Robaja fülsiketítő hangorkánként fölébe tornyosul, és mindent maga alá gyúró viharként keresztülrobog felette. Érzi súlyát, száguldásának örvényét, amint fel akarja tépni őt az acélgerendáról, és magával ragadni. Vad gyönyörűség járja át valóját. A mozdony szálakra bomló füstje megreked a szűk völgyben. Lefelé csapódik. Ő magába szívja a szénfüst kénes záptojásszagát.

A hídon túl, jóval a kanyar előtt van a fűrésztelep. A gáterek dohogása messzire hallatszik. Remeg tőlük az egész gátercsarnok. A gáterek szapora, mély dohogását a körfűrészek éles sivítása vágja ketté. Szélezik, hosszra vágják a deszkákat. A levegőben fűrészpor lebeg, rátelepszik mindenre, a favázas csarnok gerendáira, a gépekre, és a munkások ruhája, arca sárgásfehér lesz tőle.

Tizenkettőkor megszólal a kazán sípja. Élesen, hosszan dudál. Ebédszünet. Asszonyok, gyerekek hozzák a munkásoknak az ebédet. Egy óráig csend telepszik a deszkagyárra.

Ő is ezt a dudálást várta. Feltornássza magát a hídra, és a sínek között a talpfákon szalad felfelé. A kanyar közepén megáll. Átugorja a pálya menti kikövezett árkot, és elfoglalja megfigyelőhelyét a meredek rézsűn. Kék katángkórók, sárga ökörfarkok és hal-

vány rózsaszínű, hólyagos szekfűk között ül. Onnan belátja a pálya menti ösvényt a híd-tól egészen a gyárkapuig. Bettit várja. Már egy hete minden nap. Lábát felhúzza, állát térdére támasztja és egy fűszálat rágcsál. Kesernyés, jó íze van. Lábán hangyák mászkálnak, bogarak. Nem sepri le őket. Bettit várja.

Betti a főmester leánya. Mindennap ebédet visz az apjának a fűrésztelepre. Kék zománcos ételhordóban. Az egymás fölé csúsztatott edények csillognak a napfényben. Bettin horgolt szélű, zöld tiroli szoknya van, fehér, rövid ujjú blúz, fehér bokaharisnya és fekete lakkcipő. Vele egyidős. Büszkén tartja a fejét, nem néz sem jobbra, sem balra. Tudatában van valami igen fontos dolognak, ami körüllengi őt és elválasztja a világ többi részétől. Talán annak, hogy az apja főnök úr a telepen, a munkások lekapják előtte a kalapjukat, és rendszerint a földet nézik, nem a főnök urat. Vagy annak, hogy szőke haja két vastag fonatban verdesi a hátát, a bőre meg olyan fehér, hogy ettől belesajdul az ő szíve. Amikor elhalad előtte, és ő a lábát nézi. Nem tudja, miért, de a lábát. Nem csinál egyebet, csak nézi. Már egy hete. Betti pedig előretekint, de amikor egy vonalba ér vele, akkor elpirul, és az arcát haragosan, gőgösen az ellenkező irányba fordítja.

Hans Betti bátyja. Dagadt mellű, nagy termetű fiú. Egy évvel idősebb nála. Kedvenc szavajárása: akarsz egy frászt?

Ők nincsenek jóban. Nem történt semmi közöttük, de nincsenek jóban. Ő úgy rendezi, hogy ne találkozzék szemtől szembe Hansszal. Ha ez nem sikerül, akkor Hans kidüllesztett, hájas mellével félrelöki őt az útjából, és röhögve kérdezi: akarsz egy frászt?

Ő néhány lépésről összevont szemöldökkel nézi Hanst. Maga is érzi tekintetének konokságát. Valami furcsa dacot, elszántságot, amitől megváltozik körülötte a világ, és ő maga. Talán azért érzi, mert a felnőttek közül többen mondogatják egymásnak: az állomásfőnök fiának megátalkodott tekintete van.

Hans ilyenkor utánakiabál: „szétnyomlak a körmöm között, kis tetves." És köp egyet.

Tegnapelőtt Hans elkísérte húgát az ételhordóval. Jöttek egymás mögött az ösvényen. Hans már messziről dühösen meredt rá.

Ő a helyén maradt. Rágcsálta tovább a fűszálat, és összevont szemöldökkel, amitől az a furcsa ránc gyűrődött orra tövében, nézte őket. Mintha mindent előre tudott volna. Egy vonalba értek vele. Betti és Hans. Ők voltak, meg nem is ők. Két mozgó kép. Betti elpirulva, gőgösen elfordította a fejét és továbbment. Hans megállt vele szemben kidüllesztett mellel, kezét nadrágja zsebébe süllyesztve. Először kiköpött, majd azt mondta: te koszos csavargó! Fasírtot csinálok belőled. Szerencséd van az apámmal. Megtiltotta. De ha még egyszer leskelődsz Betti után, csalánnal csíped a lábát, egyetlen piros hólyagocskát is látok rajta, akkor az isten sem kegyelmez neked. És engem ne nevezz fűben lapuló nyúlnak, mert életed végéig emlegetni fogod azt a frászt, amit lekeverek neked. Az apámmal van szerencséd. De ez az utolsó figyelmeztetés. Ha a húgom még egy panaszszót ejt, akkor nyomorékká verlek, kiskanállal sem szednek össze.

Szóval Betti hazudott. Nem volt elég neki a leskelődés vádja. Kevésnek, elvontnak érezhette. Kitalálta hozzá a csalánozást, és hogy bizonyítson, bele is gázolt a csalánba. Vállalta a fájdalmat is a cél érdekében. És mindezt megtoldotta a gyáva nyúlrágalommal, mint aki ismeri bátyja gyenge pontját.

De miért? Nem értette. Betti gőgösen elfordított arca, hazugsága megdöbbentette. Érthetetlen volt, gonoszul rávigyorgott. Meglátott valamit, ami igen közelről és fáj-

dalmasan érintette őt. Valami hihetetlenül véglegest, amitől minden megváltozott körülötte, benne. Csak bámulta nem látó szemmel ezt a reávigyorgó végleges valamit, ami kiközösítette őt valahonnan.

Hans felszólította: tűnés!

Ő vontatottan felállt, hosszú másodpercekig nézte Hanst azzal a gonosz gyűrődéssel homlokán, és füvet rágcsálva elsétált onnan. Érezte minden lépését. Mintha nem is a földön lépkedett volna. Valahol másutt, a kitaszítottak világában. De lehet, hogy nem is ő volt az, aki vontatottan, lassan elsétált onnan.

Ez tegnapelőtt történt. Most ott ül, ahogy tegnap is, a rézsű oldalában, és várja Bettit. Muszáj várnia. Ha agyonlövik, akkor is. Valamit meg kell értenie. Azt a hihetetlenül véglegest. Betti pedig megjelenik az ösvényen rövid tiroli szoknyájában, szőke, vastag hajfonataival és szemet vakító fehér lábával. A látvány igézete reáborul, mint egy rezgő-bongó ércharang, amitől nem lát, nem hall.

Arra tér magához, hogy Betti megáll, és nézi őt. Az öröm csodálkozásának néhány másodperce után megszólal benne a vészcsengő: Betti mögötte néz valakit.

Ültéből előreugrik. Elkésett.

Hans vastag mogyorófabotja teliben éri a hátát. Puffanása kong. A fülének fáj, nem a hátának. Lebukfencezik a dombon, át az árkon, de az ösvényen már talpon van.

Ekkor a magasba lendülő bot a lábán csattan. Egyszer, kétszer. Ő nem mozdul. Homlokán azzal a konok ránccal nézi Hanst. Az elvakult dühében csépeli lábát, oldalát, fejét, ahol éri.

– Kell még, na, kell még, te koszos csavargó?

Ő csak áll. Nem tudja, miért. A védekezés legcsekélyebb mozdulata nélkül. És nem fájnak az ütések. A fájdalmat elnyomja valami más. Betti arcának elégedettsége. Húsz lépésre állhat tőle. Nézi őt, ahogy verik, és elégedett. Mindezek ellenére, saját tehetetlenségének folytatásaként Betti arca, fehér lába, szőke haja a titokzatos igézet látványa a nyári lég kifeszített vásznán. És fájdalmát elnyomja a hihetetlen, végleges kitaszítottság.

Fentről jön a fél egyes személy. Már látszik a mozdony fekete, tömpe orra, hátracsapódó füstje, és az acélpályán végigfut a szerelvény dübörgő zengése.

Hans káromkodik, újból üt és üt, de már nem lát jól, a keze elbizonytalanodik.

Ő fellép a sínek közé. Meztelen talpa belesüllyed kissé a talpfa meleg kátrányába. Nem tudja, hogyan jutott eszébe ez a lépés. Összefügg azzal a végleges valamivel.

A mozdony fültépően fütyöl. A mozdonyvezető, a fűtő derékig kihajolva ordít, hadonászik. Látja, hogyan mozog eltorzult arcukban a szájuk.

Hanson fejvesztettség lesz úrrá. Kővel dobálja a lábát, hogy meneküljön, hogy szétszakítsa azt a csapdát, melybe ő maga került. Aztán olyan mozdulatot tesz, mint aki hozzá akar ugorni, letaszítani a pályáról. Visszahökken a mozdony. Térdre veti magát, úgy könyörög neki, hogy meneküljön.

Ő vigyorog, mint aki erre várt. Gonosz ez a vigyorgása. Idő és események feletti.

Az utolsó pillanatban ugrik. Akkor, amikor a mozdonyon és ott lent Hans behunyják a szemüket. Betti falfehér arccal, de közönyösen hátat fordít, viszi tovább az ebédet, villan fehér lába.

Ellöki magát a talpfától, és a mozdony ütközőjének taszításától nagy ívben bevágódik a folyóparti füzesbe, a bokrok tövében meggyűlt, nagy vizek hordta rőzsékbe, gazba. Körötte gally meg gaz töreke száll, porfelhő, akárcsak egy ágyúgolyó becsapódásakor.

A konyhájukban fekszik a zöld vaságyon. A falvédő barna szarvasai felemelt fejjel figyelik őt. Hol közelebbről, hol távolabbról. Megsimogatja izmos nyakukat, érzi leheletüket. Jólesik. Mással nem is törődik. Ő és a szarvasok. Nem tudja, hány napig. Az anyja kamillateába mártott puha ronggyal mossa sebeit. Ahogy meghagyta Nádler bácsi, a község egyetlen orvosa. Színes karikák táncolnak a szeme előtt. Lázas lehet, vagy nagyon gyenge. Az anyja kérdésére, hogy fáj, csak a fejével int nemet. Törött bordái szúró fájdalommal tiltakoznak a kiejtett szó ellen. Nézi a szarvasokat, aztán alszik, aztán újra a szarvasok. Így telnek a napok. És az anyja meg ő mondani akarnak egymásnak valamit. Rebbenetlen, egymásba fonódó tekintetükkel. Az anyja az ajkára teszi az ujját: nem szabad. És kisimítja homlokán azt a gyűrődést. Ő fogja az anyja kezét. Fogja és az arcához szorítja. Nem érzékenyedik el. Gondolatai valahol messze járnak. Erősen gondolkozik valamin. Az anyja tudja ezt. Azt ismételgeti: majd később, majd, ha meggyógyulsz. Aztán egyik nap suttog valamit az anyjának. Az anyja a szájához hajol a fülével. Szúr az oldalában, de tovább nem halaszthatja, meg kell kérdeznie.

– Mondd, anyám, minden leány Betti lesz?

Egymásba kapcsolódik a tekintetük. Az anyja komolyan int a fejével és suttogja: nem... nem... majd meglátod.

Ő tovább nézi azzal a konok ránccal a homlokán az anyját. Az meg valami eligazítanivalót talál az ágyán, új borogatást készít, és a szeme kerüli az övét. Aznap, másnap. Ő nem ismétli meg a kérdést. Az anyja sem szól többet róla. Tizennégy éves.

Egy hónap múlva ott ül a folyóparton, túl Vicsicsánékon, ahol a hegy a községig ereszkedik. Vele szemben Gyula nővére, Gréte ruhát sulykol. Hol az élével, hol a lapjával ütögeti a fehérneműt. Kiteregetve megöblögeti őket a folyóban, újra sodorja és tovább veri a lapáttal. Hozzáértő, gyakorlott mozdulatokkal. Néha megáll, kiegyenesedik, és hátrasimítja homlokából a haját. Szoknyája egyik csücskét bedugta derékövébe. Térden felül látszik fehér lába.

Gréte nem dolgozik a fürdőben mint kádmosó. Összeköltözött Spaak bácsival, a medvehátú öreg főgépésszel az állami fűrésztelepről. Valahonnan Belgiumból került hozzájuk mint hadifogoly, az első világháborúban. Nem tanult meg jól sem magyarul, sem románul, és német beszédét a cipszerek nem értik valami jól. Spaak bácsi vett egy házat a vasúti híd mellett, a domboldalban. Fehérre meszelt, szép, nagy ház. Ők ketten laknak benne. Spaak bácsi minden reggel elindul a gyárba, hóna alatt elnyűtt bőrtáskájával, és délután fél ötkor tér meg. Akkor ebédelnek. Azt mondják, ezért nem ment vissza hazájába: a töltött káposztáért, a paprikáscsirkéért, a tejfölös fuszulykalevesért. Szófukar, magának való ember, aki szabad idejében a ház körül matat. Gréte jól járt vele, jó módba csöppent.

Gréte egy tálba rakja a mosott ruhát, felemeli, a derekához szorítja, kissé ferdén tartva, és a másik kezében a sulykolólócával elindul fel a dombnak. Ő megvárja, amíg a fehérre meszelt nagy ház kapujáig ér. Ekkor feláll, és gázol keresztül a folyón. Gréte nyitja a kaput, és visszanéz. A kaput nem reteszeli be. Ő gondolatok nélkül megy Gréte után. A lába viszi. Valamit akar, de nem tudja, hogy mit. Homlokán elmélyül az a gyűrődés. Maga elé néz konokul. Valahol messze fütyöl a fél egyes személy. Ők a konyhában ülnek. Olyan, mint minden módosabb cipszer konyha. Nagy, festett pohárszék, üveges részében porcelánnal, kristálypoharakkal, egy csempés rakott spar vízmelegítővel, a vizeslócán két fafedős zománcozott veder, s a falakon kézimunkák jókívánságokkal, rigmusba szedett, bölcs szólásokkal. A falon feszület, alatta kép Jézus szívével.

Gréte megtörli a lábát, kezét, elrendezi a haját, papucsba bújik, és szembefordulva vele, azt mondja: nagy fiú lettél, megnőttél. És mosolyog rá. A bőre vakító fehér. Közel állnak egymáshoz. Gréte egyenesen az arcába néz, félig megnyílt asszonyajka mintha mondani akarna valamit. És ekkor magának is váratlanul, oh, megüti Grétét. Abból a végleges kitaszítottságából üti. Haraggal, gyűlölettel, tehetetlenséggel. Mintha egy meggyűlt kelevény pattanásig feszült volna benne, és ki akar fakadni. Annyira fáj, hogy ordít beléje.

Gréte nem védekezik. Várta ezeket az ütéseket. Biztatja: nincs semmi baj, üss, amíg jólesik, te csak üss! Vérzik a szája, de mosolyog. És a bőre vakító fehér, és valaki a háttérben áll, büszke, gőgös arccal, és amikor a mozdony már-már fölébe tornyosul, akkor közömbösen hátat fordít neki, és elindul az ösvényen.

Nem tudja, hogy mikor hagyta abba Gréte verését. Talán, amikor az ütésektől lehullott Grétéről a ruha. Könnytől maszatos arcuk összesimult. Gréte magához vonta szelíden, és az ágyhoz vezette.

Amikor magához tér, gyorsan elhúzódik Grététől. Az asztalra borulva, hangosan zokog. Nem tudja, hogy miért. Nagyon fáj a lelke, és valamitől igen megijedt. Ez a valami reávigyorog, birtokába akarja venni őt. Ezért ugrik fel és szó nélkül elszakad. Késő este vetődik haza. Azt mondja az anyjának, hogy nem éhes. Más lett a konyhájuk, más lett minden. Nem akar az anyjára nézni. Áll szótlanul a konyhájuk közepén, és nem tudja, hogy mit is csináljon átrendeződött világában. Belülről konok düh feszíti. Még mindig látja azt a gőgös, büszke arcot, amint közönyösen hátat fordít neki. Már-már az ajkán van még egyszer az a kérdés az anyjához. De leszegi a fejét, és szó nélkül hóna alá veszi a csergét az ágyról. Aztán háttal az anyjának, félúton mondja: „ne haragudj, nekem többé nem szabad egy fedél alatt aludnom veled."

Az anyja bólint.

Ő megkérdezi: a szarvasokat vihetem? És a csergével, a szarvasokkal kivarrt falvédővel kimegy az elhagyott istállóba, a szénapadlásra. Sokáig ül a padlás ajtójában. A csillagos eget nézi, és életében először rágyújt egy cigarettára.

Kiss Anna

Cinéma

(részlet)

ÉS SZÓLNAK

hozzánk a
dolgok a
rizspapír-
világ :

ÜRES HÁZ

túl
hangosak a
legyezők s a
kerti lámpákból
minden éjjel
ömlik alá a
füst

pedig csak
benti kúthoz
vetődő szellem
széthagyott
ruhák egy
paravánon

HALOTTÜNNEPEN

papírlámpák
akadnak el a
gátnál
fönn is egymás
hegyén-hátán
a házak
hajmosáshoz
készül a
szomszéd nő és
nemtörődöm
fésűi a halállal
kerülnek
párba

ÁRNYÉK

magányos
harcosé a
kormoránok
riadtak
vérrel fut a víz
rizsesbálák
himbálóznak a
rúdon a teázó
tetejét újrafödni
készül épp a
rokonság

PAPÍRABLAK-DERENGÉS

egyetlen szál
télizöld
összehajtott
brokátselyem
darabkán
várakozni
tanítnak az
örökké
várakozók
kinn ernyők
találkoznak
és hóra
ereszkednek a
varjak

PIHENŐ

teavíz halk
zúgása
durva szóra
versből-jött
hosszú válasz
őszi páfrány
alól nyílnak a
ládák
hevenyészett
paraván
köntösökből

SZENTÉLYŐRZŐ SZELLEMEK

az alvó
ruháin ülnek
s néha
csalnak a
gó játékban
az öreg
szerzetes már
nem is
találgatja
ki sír ki
borítja fel a
táblát

olvasóját
elejtve
mélyen alszik

KAGYLÓSZEDŐK

a haj kék
hínára
kosarukkal
meglóduló ár
tűzben
merültek el a
partok
és a szélben
forduló
lassú bálnák

GÁZLÓ TÉLEN

kapaszkodó nőt
visz át a révész
fagyos vízbe
érnek köntöse
szélei
a poggyász
is így jut át
és lámpák
teherhordók
sehol

BÁRDOS B. ARTHUR

Ötágú sípszó

erdőkről – vizekről – egekről

BELÉPŐ
A SCHWARZWALD
SŰRŰJÉBE

Zöld mankóikkal a domb oldalán
bukdácsolnak föl-le a girhes-gethes
juhar- szilva- nyárfák s alul a csalán
méregkeveri önmagát a nedves
földön az ég csurom szivaccsal terhes

tolókocsin gördül a klinika
köszvényes keze- bütykös lábaujja
s a folyosók tapadó mélabúja
rád települ: sűrűn nyálazó súlya
(jaj) elcsigáz – beleragadsz csiga?

toronyban élsz a kivágott tető
üvegszemére száll a felhőtajték
a levegő csupa fészek-redő
a madaraknak láthatatlan hajlék
hol vagy honos Ächillesz-sarkú balfék?!

a látvány

erdő erdő sűrű erdő
nos uram mon cher mein Herr
ez egy másik világot kesergő –
fenyőillatos tűpárnán
lázít viharra (ébren nem mer)
zilált rongyaiba foszló felhő –
... erdő: orthopéd főorvost vallat
(hírhedt Fekete hírnévre hallgat)
szélszaggatta fái között járván
szemembe kapar a komor látvány
csonka keze-lába Kövér páfrány
révül a redves vállú partra
hiába leselkedik gyatra
pupillával a cseppfolyékony nyár
Schwarzwald black forest foret noir

Bach / Bächlein

... és vízbe hűtött titkot hord el a patak
hétpecsétes (tabu) habú minden adat
néha megárad (de nem szárad)
sose fárad el (sose fáradt)
Bach*ot csobogtat kőbillentyűkön*
a könnyű ujjgyakorlat és külön-
külön csillámlik át improvizált
dallamú zongorán a patakocska-
Bächlein *Szobámba szűrődik kivált*
ha nyitott ablakomon át az éj
puha neszeit mossa el a locska
felszín vízízű fecsegése –
szikkad a kór (a szivárgó veszély)
szúrágta csontjainkban és e
csacsogó csermely álmom szerves része

tetőablak

bujócska nap – a paraván mögül
széllökte pályán női báj: röpül
duzzadó mellekkel a felleg
szexy jelenség amint jelleg-
zetes kék dobogójáról a lát-
határt magához öleli Najád
vagy sellő – ultramarin mélység-
be vetíti vágyát s hogy semmi kétség
se férjen hozzá már feszes vitorla
hűs vásznaként iramlik játszi korba
mely a Fantázián túl földereng
de sosem volt Csupa ég... csupa csend...
Tetőablak – költök alatta ülve
s mégis: szilárd léghajómból „pro forma"
sem rímelhetem át magam az űrbe

a kúra

Es hat uns sehr gefreut – *nyekergett*
Bad Ischl sétányain Ferenc Jóska
amíg császári talpával taposta
híg alkonyának fényét Feleselget
ez az ádé – *az* Uferpromenade
a mai erdőúttal ahol járok
s a buzgó patak harsány vizű árok
kacsint föl síkos kavicsmosolyával

bő ásványízű a közeli távol
Kneipp *kedvére való gyógyfüves kúra*
hideg-meleg zuhany s diétás koszttal
„bis hundertzwanzig" előzékeny asztal
ne hajthassa senki fejét a búra
Es hat mich sehr gefreut – *mondanám* Péters-
völgyi hangsúllyal: remélem megértesz

KILÉPŐ
A SCHWARZWALD
SŰRŰJÉBŐL

felhőt lukaszt a nap (örök harag)
mankóerdők ragaszkodnak a földhöz
és patakom (kié?) kőbe harap
viaskodása tolókocsin üldöz
fülkagylóm idegfolyosóin át –

nem hangzik el a búcsúszerenád
ha eltűnök: nincs se pénzem se posztom
midőn álmaimat folyvást kifosztom
(megtagadom elásva rejtett kincsem
magam előtt) A Schwarzwald peremén

Sehonnai *vár hogy magához intsen*
s bevallja nyíltan – sántít a remény
Egy csíz füttye alvad az esti csendbe
kilóg a napi divatból a fény
az ég cippzárát húzza föl merengve

s mert késő van – pakkol a jövevény

1994 május 27 – június 3, Peterstal

KÁLNAY ADÉL

Háborús történet

1. BÚCSÚZÁS

Amikor Lakatos József tizennyolc éves lett, elvitték a háborúba. Merthogy háború lett egyszer csak, s ilyenkor bizony menni kell a hazát védeni. Egy kis, isten háta mögötti faluban lakott József, a falu neve is így szólt, Istenzug. Nem tudni honnan eredt a név, ma már nincs a térképen. Olyan messze volt mindentől, tiszta csoda, hogy eljutott oda is a háború híre. József éppen az erdőből jött haza, amikor utolérte a jegyző kocsija. A jegyző havonta egyszer látogatott el a faluba, hogy elintézze az ügyes-bajos dolgokat. Háború van fiam, kiáltott le hozzá a jegyző és papírfélét rázogatott a kezében, háború, itt a papír, neked is menni kell! Menni kell, ismételte József, s kalapjával kezében ott maradt állva, amíg a jegyző kocsija el nem tűnt a szeme elől. József nem nagyon tudta, milyen a háború, vagy inkább nem gondolt bele. Csak ballagott a kocsi után, nyelte a port, igazgatta hátán a köteg fát és mire beért a faluba, el is feledkezett arról, amit a jegyző mondott. Más, fontosabb gondolkodnivalója volt. Az erdőben, nem messze egymástól, négy őztetemre bukkant. Csak nemrég pusztultak el, valaki megölte őket, golyó ütötte seb volt mindegyik oldalán. József nem tudta hová tenni az esetet, errefelé nem történt még ilyesmi. Az igaz, hogy láttak már orvvadászokat, de azok elvitték, amit elejtettek. Ez az öldöklés cél nélküli volt, értelmetlen, ezt nem tudta József megérteni, ezen gondolkozott annyira, hogy könnyedén elfeledte a jegyző szavait. Ahogy beért abba az utcába, amelyikből már a térre lehetett látni, rögtön észrevette, hogy valóságos tömeg áll a téren, csupa fekete ruhás öregasszony és hatalmas hangzavarral vannak, kapkodnak a jegyző felé, aki szemlátomást ijedten húzódik egyre feljebb a kocsira. Még jobban meglepődött, amikor saját anyját is felismerni vélte a tömegben. Mi a nyavalya az, mondta hangosan, és meglódult, oda akart érni gyorsan, bár nem tudta, kinek is kell a segítségére lenni. Nem én tehetek róla asszonyok, higgyék már el na, kiabált a jegyző, én csak a papírt hozom, dehogy én jelentettem be a fiaikat, hát tudnak azok mindent ott fent, értsék meg! Eszébe jutott most már Józsefnek a háború, meg az is, milyen papírról van szó. Elkapta anyját hátulról, derékon kapta, még meg is emelte, úgy mondta a fülébe, ne kiabáljon már anyám, hát hallja, hogy nem tehet róla, ne csúfoskodjon már itten, és magához szorította egy picit, csak annyira, hogy ne fájjon. Az asszonyok csak nagy sokára csendesedtek el, akkorra már József az udvarukban hallgatta anyja zokogását. Nem olyan szörnyű ez, próbálta vigasztalni, mindig is voltak háborúk, meglássa, ennek is vége lesz hamar, de az anyja csak zokogott, mint aki már soha többé nem tudja abbahagyni. József végül kezdte magát kényelmetlenül érezni, nem félt ugyan, de valami különös, eddig nem ismert hidegség kúszott fel a hátán, aztán a torka tájékán szorítás lett belőle. Valaki őzeket pusztított az erdőben, fene a bőrit, fogalmam sincs, miért tehette, tért át más témára, hogy mindketten kizökkenjenek a háborúról való gondolkodásból. Elmegyek, szólok Kálmán bátyámnak, aztán jövök, szedje ki az ételt. Az öregasszony felállt, és szemét törölgetve beindult a házba. József pedig sietett Kálmánhoz, aki olyan elöljáróféle volt a faluban, neki meg ráadásul a keresztapja is. Az anyja szentségit, dühödött meg Kálmán,

el kell kapni, az már biztos. Holnap, vagy még ma kimegyünk, oszt megnézzük. Előbb azonban üzenni kéne az erdésznek is, ha itt van még a jegyző. Hát fiam, lágyult meg hirtelen Kálmán hangja, hallom a hírt, hogy elvisznek téged is. Nem jó hír ez, nem bizony. Széket húzott Józsefnek és poharat vett elő. József csodálkozva nézte. Az öreg pálinkát öntött neki, ilyet sosem csinált, hisz gyereknek tartotta még. Nemrég, Húsvétkor se adott neki mást, csak egy pohárka vizes bort. A gyerek ne igyon, ne bagózzon, nincs még itt az ideje, oktatta őt is, meg a többi velekorú fiatalt is. Most meg már úgy látszik, itt az ideje. József még sosem ivott pálinkát, nem szerette a szagát, de most felhajtotta, úgy érezte, megsértené keresztapját, ha visszautasítaná. Lehettem vagy tízéves, amikor itt háború volt, kezdte a beszédet az öreg, apám oda is veszett, vagy nem, ki tudja, mert többet nem láttuk. Azt mondták, elvitték őt is az oroszok fogságba. Édesanyám aztán csak várta, várta őt, de nem került elő. A te nagyapád végül megjött, de nem sok értelmeset tudott mondani, mert megsérült a fejére. Nem is csinált az már semmit, csak ült kint az eresz alatt és Kossuth-nótákat fütyült, azokat is hamisan. Reggel kiült, evett, amit adtak neki, este beküldték, akkor bement. Elélt így még vagy tíz évig, anyám irigyelte, bár apád is itt lenne, ha így is, vagy még rosszabbul, csak köztünk, sóvárgott folyton. Még egy ember jött haza, más se, Ilus nénédnek az apja, annak nem lett semmi baja, de ő egész máshol szolgált. Ő aztán sokat mesélt, látta Kossuthot is, meg valamelyik nagy tábornokot, kitüntetése volt, nekünk mutogatta. Ha meg lovasok jöttek, mindig elbújtatták a verembe, de egyszer sem őt keresték. Na, nem egy jó dolog a háború, de majdcsak megsegít az isten. Sokáig hallgattak, Józsefet elkábította a pálinka, el is álmosodott. Aztán hirtelen eszébe jutott, hogy az anyja rég kiszedte az ebédet. Mi legyen most már, állt fel és nagyot rántott az ingén, mintha valami belé akarna kapaszkodni, mit csináljunk az őzekkel? Abban egyeztek meg, hogy még sötétedés előtt kimennek, ha jön az erdész, ha nem. Nem lehet az ilyet annyiban hagyni, mórgott Kálmán, amikor kikísérte Józsefet a kapun. A háborúról több szó már nem esett. József sietett haza, dörgölte erősen a szemét útközben, mert mintha a pálinka elvette volna az éles látását, s azt gondolta magában, a fene ott egye az italt, ha ilyen bamba, lassú lesz tőle az ember. Most teszem ki az ételt harmadszor, mondta az anyja szemrehányóan, aztán bizonyára erről is valami szomorú jutott eszébe, mert elkezdett pityeregni megint, de József úgy tett, mint aki nem vesz észre semmit. Muszáj volt így tennie, mert végképp nem voltak vigasztaló szavai, fogalma sem volt, hogyan nyugtassa meg anyját. Evés közben azon gondolkodott, hogy el kell innen menni, hát milyen is lesz az. Nem sokszor volt el a faluból, s akkor is csupán valami szomszéd helyre, most meg ki tudja, hová kerül, mit lát, hall, ha ugyan egyáltalán értik egymást arrafelé az emberek. Aztán ki ellen kell menni, kérdezte az anyja, mintha belehallgatózott volna a gondolataiba, de József vállat vont. Honnan tudhatnám, majd ott megmondják, az a dolguk, kanalazta befelé a bablevest. Később, az erdőben, ahogy forgatták ide-oda az őzeket, kerestek valami nyomot, amin elindulhatnának, azért csak előhozta. Kivel áll most haragban az ország vajon, de keresztapja is csak hümmögött, kétszeresen is, mert ezt se tudta, meg az orvvadászokat se. Megbolondult a világ úgy látszik megint, mondta, eltelik egy idő nyugalomba, aztán az embereknek újból vér kell, meg ne kérdezd, miért. Mint Lajos bátyád, aki három hétig is megül otthon szépen, aztán csak beállít a kocsmába, megissza a sok pálinkát, szétveri a berendezést, meg akit előtalál, majd megjámborodik, hazamegy lefeküdni és egy darabig csendbe van. Az őzeket szekérre rakták, úgy egyeztek meg az erdésszel, hogy elviszik hozzá, hátha ő kisüt valamit. Ó, a szerencsétlenek, sopánkodott az erdész felesége és magához szorította két kisgyere-

két, nem jó ember az ilyen biztos. József csak bólogatott, s lopva nézte az asszonyt, mert már jó ideje nem mert ránézni, azóta, hogy egy lakodalmon magán érezte azt az égető tekintetet, ami zavarba hozta, és nem tudott mit kezdeni vele. Félt ettől a tekintettől, veszélyesnek tartotta, ezért most is inkább a kezeit nézte, ahogy az ujjak fésülgetik a gyerekek haját, de már ettől is furcsa borzongás fogta el és megfájdult a gyomra. Hónapok múlva, amikor már akárhogy szerette volna sem tudta még csak megmutatni sem, merre lehet a hazája, érdekes módon ez a kép idéződött fel benne, ha haza gondolt. Nem a falut látta, nem is a házukat, még csak nem is az anyját, akire pedig igen sokat gondolt, hanem ezt a két, gyerekfejet simogató asszonyi kezet, és ilyenkor végre sírni tudott a fájdalomtól. Hát nem vadászpuska volt, annyi szent, mondta ki az erdész, valaki itt egyszerűen célba lőtt az állatokra, ez az igazság. Háború van, szólt erre Kálmán, mintha ez mindent megmagyarázna. Háború, jajdult fel az erdész felesége, és az erdész is csak nézett, nem hallottak még róla, pedig általában elsőnek tudtak a fontosabb eseményekről. Az erdész gyakran járt be a városba, kapcsolata volt egy úri vadásztársasággal, vitte, hozta a híreket. Hetek óta ki sem mozdultam, két lovam is megellett, annyi itt a munka, alig győzöm, semmiről nem tudtam, mentegetőzött az erdész. Azt mondja a jegyző, hogy megölték a trónörököst és azért. Ezt a gyereket is elviszik ni, ma jött meg a papír, bökött Józsefre Kálmán, és József menten elpirult, mert érezte, hogy most mindenki őt nézi, az erdész, a gyerekek, az asszony, és sajnálkoznak rajta, pedig ezt nem akarta. Nem nagy ügy, dörmögte, s egyre lejjebb hajtotta a fejét, de ez csak olaj volt a tűzre. Nem nagy ügy, sikkantotta el magát az asszony, még hogy nem nagy, ismételgette sírósan, a háború egy borzalom lehet, ott ölni kell és meg is ölhetnek, mit tudod te! A jegyző szerint hamar vége lesz, legalábbis azt mondták ott fönt az okosok, vigasztalta Kálmán, de látszott, hogy ezt maga sem hiszi. Álltak ott egy jó ideig szó nélkül, aztán csak el kellett indulni. Mentek is hát, a háborúról való gondolkodást mindenki magában folytathatta, mert több szó nem esett róla, így az elhangzott szavak ott maradtak befejezetlenül a levegőben, ide-oda lebegtek az udvar fölött, legföljebb az erdészné tudta volna őket elhessenteni, de ő csak állt kábultan és dermedten, úgy nézett a szekér után, pedig már a kerekek nyiszorgását is elnyelte az erdő. Nézett bele a sötétedő erdőbe, mintha már láthatná is azt az alaktalan rémet, amiről az imént szerzett tudomást, s aminek első gaztetteiről tanúskodnak ezek a szerencsétlen őzek az udvaron, ám csupán a hosszú árnyékú fák néztek vissza rá szánakozva.

Az úgy lett végül, hogy a városba kellett bemenni, onnan búcsúztatták a katonákat. A faluban azért rendeztek egy kisebb búcsúztatót, egy szomorút az elindulás előtti napon, jöttek a rokonok, szomszédok, a férfiak kezet fogtak szótlanul, az asszonyok megölelték, összecsókolták őket, a gyerekek meg puskákról, ellenségről faggatóztak. Aztán ki-ki eltűnt a szerelmével, menyasszonyával, csak József nem, mert neki nem volt senkije. Azért ő is elment, fel az erdőbe, bolyongott benne cél nélkül, gondolatok nélkül. Eljutott egészen az erdészházig, de nem ment le, nem is mutatkozott, csak nézett le egy ideig, figyelte a mozgást az udvaron. A gyerekek szaladgáltak, az erdész meg az istálló és a ház között ingázott. Az asszonyt nem látta sehol, biztos bent dolgozott a konyhában. Végül vissza kellett menni, várta őt a vacsora. Ki tudja, mikor fogtok legközelebb ilyen jót enni, mondták az asszonyok és tömték volna őket, de előre nem lehetett jóllakni, és azt is nehéz volt elképzelni, hogy milyen lesz a többi vacsora ott a háborúban. József nem akarta, hogy az anyja bekísérje a városba, de nem tudta lebeszélni, így ott tolongott, ágaskodott szegény a fájós derekával az irdatlan tömegben, ám Józsefet már csak egy pillanatra láthatta a vonat lépcsőjén. Akkor sikerült egy olyan nagyot kiáltani, hogy nem csak a fia, de mindenki odafigyelt a közelben. Így

búcsúzott el tőle utoljára, messziről integetve. Imádkozok érted, sírta bele a világba, és a vonat már füstölt, szörcsögött, fújta a gőzt, és József alakja beleveszett ebbe a fehér semmibe, eltűnt, ahogy a pokol kapujában tűnhet el az ember.

József a vonaton egy darabig nem szólt senkihez, inkább úgy tett, mintha aludna. Körülötte nevettek, vagy ettek a katonák, ő pedig a városi búcsúztatóra gondolt. Még mindig csengett a füle a trombitaszótól, éppen a rezesbanda mellett állt, közvetlen közelről fújták az indulókat, szinte megállás nélkül. Mindegyik zenész kövér volt és vörös arcú, József úgy látta, némelyik majd szétpukkad az erőlködéstől. Ha éppen nem játszottak, izzadt homlokukat törölgették és a nyálat öntögették ki hangszereikből. Ezen a búcsúztatón egyébként nem szomorkodott senki, lelkesítő beszédeket mondtak, úgy tűnt, mindenki, aki az emelvényen ül, örül a háborúnak. Elég keveset értett a beszédekből, de azt kivette, hogy győzni mennek. Olyan egyszerűnek látszott, mintha az egész egy napig tartana, látni már a végét, amikor ugyanilyen lelkesen, ugyanitt, mint visszatérő hősöket ünneplik őket. Még egy pap is kiállt és megáldotta a katonákat, akkor egy kalapos, napernyős hölgy csak szeméhez emelte a zsebkendőjét, látszott rajta, hogy meghatódott, és Józsefnek átfutott az agyán, hogy talán a hölgy fia ott lehet közöttük. Az anyjára gondolt, ő is sír most valahol, elrejtve a hatalmas tömegben, meg arra gondolt még, hogy milyen rossz lesz neki, ha visszamegy és nem lesz, aki segítsen, vagy egész nap egy szót szóljon hozzá, hogy fogja megtalálni a helyét abban a nagy egyedüllétben. Eszébe jutottak még az őzek is, a szép erdészné is, így a búcsúztató utolsó részét nem is hallotta, csak a zenekar riasztotta fel, fújtak valami pattogós masíroztatót, s mehetett szépen ki-ki a dolgára. Így, utólag elégedett volt a búcsúztatási ceremóniával, megadták a módját, fogja majd mondani keresztapja, ha elmesélik neki az asszonyok, s ha még az is igaz lenne, amit mondanak, hogy könnyű lesz megverni az ellenséget, akkor tényleg nem tart soká az egész. Arra figyelt fel, hogy a többiek is erről beszélnek, az ellenség gyávaságáról, ügyetlenségéről, a háború közeli végéről, mindenki nagyon egyetértett, ám egyszer, valahonnan a kupé másik végéből, valaki azt mondta furcsa, rekedtes, durva hangon, ti ezt el is hittétek barátocskáim, és gúnyos volt ez a hang, meg szánakozó is egyszerre, kis gyerekekkel beszél így az ember, amikor már ki tudja, hányszor szólt! Mindenki a hang irányába fordult, és József látta, hogy nem csak a hang volt durva, de olyan az ember is, sötét nézésű, ijesztő alak, ahogy beszélt, orrlukai kitágultak, a szája elvékonyodott, mintha gyűlölne minket, gondolta József, és elhatározta, hogy nem szereti ezt az alakot, s ha lehet, távol tartja magát tőle. Ezt most miért mondja, nyöszörgött szomszédja, egy sápadt, szemüveges fiú, aki olyan volt, mintha valakinek a kisöccse lenne, egyenes derékkal, egy zöld szatyorral az ölében ült, türelmetlenül, mint aki bármikor megérkezhet, s nem húzhatja az időt a leszállással, állandóan az állomásokat figyelte. Mondja, mert olyanja van, vágta rá egy kerek képű parasztgyerek, ne is törődj vele, inkább pakolj már le, hová olyan sietős? Jóízűen falatozott, azt lehetett hinni, hogy kifogyhatatlan a zsákja, másoknak is osztogatott nagy jószívvel. Nesze, kínálta a sápadt fiút is, de az csak a fejét rázta, le nem menne egy falat a torkomon, mondta szabadkozva, s újból a koszos ablakra meredt, homloka gyöngyözött az izzadságtól, időnként egy-egy csepp megindult és befolyt a szemüvege mögé, s olyan nagyokat nyelt, hogy ádámcsutkája le-föl szánkázott hosszú nyakán. József nem tudta, hogy ez a gyerek fél, de azt érezte, hogy valami nem jól van, mintha tévedésből ülne itt közöttük, győzni induló hadfiak között. Szeretett volna szólni pár szót, de nem találta a hangot, amin meg lehetne szólalni, hát csak ült mellette némán, és néha bólogatott, meg hümmögetett, hogy mire azt maga sem tudta. Lassan besötétedett, lámpát nem gyújtottak, így nagyon sokáig lehetett látni, milyen vidéke-

ken haladnak. Látott József sok jó földet, erdőt, olyan magányos tanyákat, beleborzadt, hogy lehet ilyen helyen élni, védtelenül, rejtek nélkül. Náluk biztonság volt, a hegyek biztonsága, soha, gyerekkorában sem jutott eszébe félni, mert úgy fogták őt körül a hegyek, mintha anyja, apja állna őrt neki minden oldalról. Ott van e, bökött kifelé bicskájával a kerek képű, valahol arra laktunk még nemrég is, csak apámék feljöttek, valami koma miatt, aki felbiztatta őket. Én ugyan sose szokom meg, az már biztos. Ha visszajövök, hát csak beköszönök apámékhoz, oszt indulok vissza a régi tanyánkhoz. Ami pénzem lesz, azon mind földet veszek. József rácsodálkozott, aztán rögtön megértette, hisz neki is csak a magáé volt a kedves. Már csak ők ketten voltak ébren, körülöttük szuszogott, hortyogott mindenki. A sápadt szemüveges időnként feljajdult, aztán meg mintha le akarná tépni a ruháját. Fázom, úgy fázom, nyafogott egyszer csak furcsa, gyerekes hangon, anya, hideg van itt, panaszkodott. Nézték a fiút, a kerek képű szánakozva a homlokára mutatott, baj van ennek itt, mondta, vagy nagyon be van tojva, ennek nem lesz jó vége, az ilyennek nem való a háború, és József is így gondolta, ennek tényleg nem, de hát kinek is való, talán nekik, vagy valakinek itt a vagonból? Végül nem kezdett erről beszédet a kerek képűvel, lassan elálmosodott ő is, fejét a hűvös ablakhoz nyomta, teste felvette a vonat ringását. Utoljára még csak eszébe jutott, mit mondott egyik tiszt a másiknak az indulásnál, pedig azt hitte, nem tudja megjegyezni. Sose hallott szó volt, egy név, s most a vonatkerekek kizakatolták, Ga-lí-ci-a, Ga-lí-ci-a, hallotta kintről, a talpa alól, hát egy ilyen helyen fog kezdődni számukra a háború, olyan a hangzása, mintha valami virág neve lenne, vagy egy illatos nőé, azt a kalapos hölgyet hívhatnák így, aki könnyezett a búcsúztatásnál, gondolta még, aztán elaludt.

Álmában megérkezett a háborúba, s a háború pont olyan volt, mint az a majális, amelyen gyerekkorában vett részt a városban. Mindenütt sátrak álltak, mézeskalácsot és fütyülős cukrot árultak, volt ringlispíl, meg bábszínház is, bűvészsátor és kötéltáncos. Szóval minden ugyanolyan volt, mégis mindenki tudta, hogy háború van, katonák jöttek és puskájukkal célba lőttek a körhintára. A pénztárban a jegyző ült, és olyan papírt osztogatott, hogy ki hová menjen harcolni. Ott volt József anyja is, de kalap volt a fején, és fehér kesztyűs kézzel integetett, közeledett József felé, de az utolsó pillanatban máshoz szaladt, egy más katonát ölelt át, és ahogy sírt, könnyei patakká válva ömlöttek le a katona hátán. József iszonyodva látta, hogy a víz nem áll el, egyre nagyobb lesz, egyszerre bokáig állt már a vízben, s valahol messze ütemesen döngeni kezdett valami, a föld is remegett ettől a döngéstől, már hullámzott a víz a lábánál. Akkor az idegen katona megfordult, és látta, hogy a sápadt szemüveges fiú az, de nem szelíden nézett, hanem fenyegetően, és azt kiáltotta felé, hogy győztünk, s folyton vicsorított hozzá. Ahogy jött felé, kiderült, hogy a döngést az ő lábai okozzák, egyre csak nőtt, már majdnem akkora volt, mint egy fa, vagy egy torony, és Józsefnek hátrálnia kellett, hogy össze ne tapossa. Végül nem tudott tovább hátrálni, hatalmas erővel nekiesett a falnak, s ebben a pillanatban világosan látta, hogy meg fog halni. Hirtelen meg is nyílt a lábánál egy irgalmatlanul mély szakadék, és ő azonnal beleugrott, ám legnagyobb meglepetésére nem zuhant le, csupán szállingózott, mint egy tollpihe. Még éppen végiggondolta, hogy ez így sokáig fog tartani, amikor egyik pillanatról a másikra felgyorsult a zuhanás, és a következő pillanatban óriási robajjal csapódott a földre. Valóságos csapódásra ébredt fel, ott feküdt a padlón, fejét alaposan beverte az ülésbe. Mindenki innen-onnan kászálódott elő, a kerek képű állt egyedül, rémülten és sápadtan, mindkét kezével a vészfékbe kapaszkodva. Az ablakon hűvös levegő kúszott be, hozta magával a harmatos rét illatát. József hatalmasat szívott belőle, ellenőrizni akarta, hogy tud-e még egyáltalán lélegezni, mert bordái kegyetlenül szúrtak, valahány-

szor mozdult egyet. Mi történt, kérdezte a kerek képűt, de az csak kapaszkodott és kifelé mutogatott, oda kellett hát menni az ajtóhoz, már mások is ott tolongtak, és bámulni kifelé. A vonattól nem messze a fűben furcsán kitekeredve egy ember feküdt. Senki nem látott tisztán a hajnali derengésben, ezért leugráltak a vonatról és közelebb mentek. Néhány tiszt is előkerült, de egyelőre nem zavarták vissza őket, el voltak foglalva a rendkívüli eseménnyel. József már egész közel állt, közelebb nem is mehetett, mert sötét volt a fű az ember körül, olyan sötét, mint az erdőben az őzek körül, Józsefnek rögtön eszébe jutottak, és ugyanazt a zavart érezte most is, hogy valami nincs rendjén, de nem igazán tudta mi is az. Nem maga a halál ténye lepte meg, sokkal inkább a helyszíne, a módja, az áldozata. A fűben a szemüveges fiú feküdt, szemüveg nélkül, égre meredő szemekkel. Kiugrott, mondta egyenest a fülébe valaki, és József tudta, hogy a kerek képű áll mellette, mert fokhagymaszag borította el, kiugrott, ismételte, én láttam, nem fogod elhinni, mikor felébredtem, ott ült az ablakban, mint aki éppen csak a lábát lógázza, még egy pillanatra azt hittem, álmodok, a következő pillanatban meg már dobta is le magát, csak annyit mondott, jaj, és vége volt. Mondtam, hogy flúgos, vagy nagyon be van tojva, hát ez lett belőle. Én rángattam a vészféket, hát csak nem lehet így tovább menni, mintha nem történt volna semmi, nem igaz? Gyorsan beszélt a kerek képű, nagyon is gyorsan, József még azt is érezte, hogy remeg, mert beszéd közben a karját szorongatta. No, ennek legalább esze volt, mi meg csak mint a birkák, mondta valaki szinte vidáman mögöttük. Az a sötét arcú férfi volt, aki már a vonatban kigúnyolta őket, most is, mintha örülne, hogy beigazolódik, amit mondott. József haragudott rá, szerette volna kioktatni, de érezte, hogy nem elég okos ő ehhez, ezért úgy tett, mintha nem hallott volna semmit. Csak álltak csendben, nézték a szemüveges fiút. Egyre jobban látták, mert gyorsan kelt fel a nap. Könnyű pára terült szét a tájon, a messzi bokrok, fák mintha fehér tengerben álló szigetek lennének, valahol harangoztak, minden annyira békés volt, leheveredni lett volna jó. A fene vigye, haza kéne menni, mondta valaki szomorúan, József pedig arra gondolt, hogy ennek a fiúnak be is fejeződött a háború, anélkül, hogy elkezdődött volna, meg arra, hogy ez az első halott, akit lát, és igazán nem tudta, mit kell ilyenkor tenni. Nagy ürességet érzett, egyszerre olyan lett, mintha már időtlen idők óta úton lennének, s az út vége is a végtelenbe veszett. Oda volt hajítva áldozatul egy láthatatlan fenevadnak, amelyről nem tudni, mikor támad, csak azt, hogy létezik, s egyre közelebb kerül hozzá. Amikor visszaszálltak a vonatra, a kerek képű azt mondta, össze kéne tartanunk, engem Józsinak hívnak. Engem is, mondta József, és kezet fogtak, de kerülték egymás tekintetét. A vonat meglódult és otthagyták a szemüveges fiút, hadd nézze az eget, amíg a legközelebbi csendőrségtől odaérnek. A nap már teljes erejével sütött, hamarosan újból hegyek közé értek, az állomásokon, amerre elhaladtak, integettek az emberek, a katonák pedig visszaintettek, kurjantgattak, búcsúztak a hazától. József is ott állt az ablaknál és integetett. Nem tudta a jövőt, így azt sem tudta, hogy utoljára látja, amit lát, s hogy ugyan rengeteg vidéket be fog járni, de ide többet vissza nem kerül. Arra gondolt, biztos jó barátok lesznek a kerek képűvel, mert olyan megfontolt, józan gyereknek látta, de hogy a sors együtt görgeti majd őket kényére-kedvére, arról fogalma sem lehetett. Nem tudod, hová megyünk, kérdezte új barátja. Galíciába, vágta rá azonnal, és maga is meglepődött határozottságán. Galíciába, visszhangozta a kerek képű, hát az meg hol van? József megvonta a vállát, aztán előre intett, a hegyek és erdők felé. Nyilván valahol mögöttük rejtezett ez a különös táj, ahol már várta őket az ellenség, arc nélküli, név nélküli katonák, akik nem is tudják, hogy eggyel kevesebben fognak megérkezni, mert a szemüveges fiú egy mozdulattal kitörölte magát a háborúból.

Baka István emlékére

Ikonosztáz-törmelék-triptichon

1. Il giovane Baka cento a piacere del lettore

haltestemet iszapba fúrom
az éjszakánál némábban forog
varjú lesz minden ürülékcsomó
a fásult égen lóg kabátom

derűsen csillognak a kések
döghúsként málló fellegek
magánnyal vert szenvedésem
megőrölt álmaim dere

gyertyaláng-kapun át a fény
olyan vagy éppen mint akit
ráncokba gyűr a fodrozó víz
avarrá hamvadt tiszta fény

oly tünde vagy hogy félve mondlak
nem hullhatsz már ki az időből
szeplőket süt beléd a csillag
csak az lehetsz már aki voltál

égnek futott az ég szilánkja
húsomban ott a pillanat
s hasad az éj szálkás lapokra
kék lángjaiba fojt a kárhozat

2. Baka cento composto dalle righe quarantottesima

*megszelidült s hozzánk szokott holtan se lennék sem*mije csattog szorít a rémület jó volna azt*mondani gyöngysorok elalszom én is rettegé*semet fölfejtem én varrok belőle holnap szü*gyig húsunkban ki int vele ki intne egymásra*rímelő virágok gally koldusok kiszáradt a*lamizsnáért könyörgő szétporladunk vagy elju*tunk a itt minden fűszál penge éle sötét van*villámok gyújtsák földön más nyomod is marad is*ten teremtő gyönyöre bokrok alázatába*asztalán szép sorba rakott kigondolt bennete*ket didergek a mennyország gramofonlemezen*a tű sistereg az a csillag ereid lövész*árkok cigánybanda és katonazene ezer*éve vadászat vigalom peregnek még harminc*ezüstként feketeség mered te aki még meg*sem születtél te aki még meg sem születtél vad*vizeket zápor hugyozza ő s hová*

*jutnánk a*korhadó tratatatam tratata*tam tratatatam trombita harsan réztücsök de helyet cserél*mennybolt és a föld de az is lehet rajtam kívül*már a még kifeszül fölénk a mennybolt e világ-*pincében ahol körülkerítnek nyugodj meg döb*ling anyaméh s te a végtelen űrben mozdulat*lanul az orion-csillagbeli szörnyek azt sem*tudom élem vagy álmodom vér itat át ingváll*fehér eget orrcimpái a föld alatt padján*riad fel téli reggelen az a cigánylány most*már tudom az isten csontjait véled a holtak*ki számüzött mint önmagamba én az emlékek*párlatával összegyúrd plakát se látszik már a*fény-csiriz barázda-verssorok fölött a párok*döbbenten megállnak a parketten száguldozik*felhők lefittyedt bőrredői őrjáratok pe*regnek a tenyeremen tartva nézegetem és*beszélek hozzá nedvében ázó függőle*gesek bocsáss meg hamlet igen no hamlet persze más*volt abban az édes rothadásban abban a be*fülledt tollas hurit bár fogytán már férfi ked*ve bevonult a penész e földi lakomát dicsér*te pangloss az ablakon csontujjal ág neszez csap*kodtak ám a köd-vattázta lég szürke habú mo*csok-ár a foszfor-villogású csillagok olt s szít*az édes nyál ha tűzbe pottyan hátlapját isten*kezébe veszi irigyebbek a mi istene*ink hadd üljek még terített asztalodnál ó bár*ki tudnám zökkenteni az a vasszögek tevék*a tű fokán fogadj be végre árnyaid honá*ba csimpaszkodik elváljon tőle végre jó vol*na megpihenni a sötétet hőmérőtokból*mint asszony-hüvelyből már kurta létre kondérba*nem is rak hó és üszök hó és üszök rút katla*nából ránk borult a szenny weibliche s hogy kihunyt a*fénye a szigetekre szánon jössz ha hívlak van*haladás hisz itt a föld alatt kötényben most fel*bomlik varjuhad igy szónokoltam alig állva*lábon ivanovéknál ódon ingaóra ná*lunk bírálata a tiszta észnek agyrémek és*álmatlanság az ára csak rozsdásan csikordulsz*elakadnak a világ végén lógattam le lá*bom napot verek naponta csapra a kék csempé*jű égi kórterem látlak ahogy te engem so*hasem aláírással még megmentenél küszöbben bár ez a küszöb és alszik alszik alsó*sztregova s azt is hogy áldlak áldlak áldlak te mégis*olykor megvigasztalod hiányod lennék és nem*érdemed s tudom bolond ki mindig ütközik a*legnagyobbat a titoktalant és megcsapolta*a történelem s a héjára felhőkorom ta*pad most már csak cefre- és avarszaga krizantém-*öllel őszöm angyala rizontnyi éj jut itt min*denkinek [46.itt rég nem halni itt túlélni kell.]*

3. Baka cento a piacere dell lettore

sírbolt a menny a mécse csillag
szopogatja a zápor a fákat
most már tudom de most már hasztalan
felismerem vadkanpofádat

vér genny mocsok rajzolt rám mappát
vadszőlő-terhű éveim alatt
sebéből vérzik el az ország
elszenderedni és aludni csak

krizantém-öllel őszöm angyala
fejünkre szakad a sötétség
hal-ember-vérszaga
időd kitelt meséidből elég

nagyon közellé lett a távol
pitymallat-alkony-óborok
a gyertyaláng rózsálló asszonyöl
de én uram bakád én hol vagyok

nyúl-marquis róka-sans-culotte-fogakkal
Isten halott tekintete pereg
mint kenyeret törd meg halálom
lapozz föl engem és leszek

Megjegyzés: Az első cento az ifjú szerző költeményeiből, a második a *Tájkép fohásszal* (Összegyűjtött versek) kötetének sorrendje szerint, a harmadik pedig a különböző kötetekben megjelent művekből készült. *(Árpás Károly)*

Baka Pista hazament

Elindult hát Baka Pista barátunk is a nagy útra, ami a túlságosan rövidre szabott vendég-létből a semmibe vezet. Az alvilági hajós őt is átviszi a vízen, mely (Kosztolányi szavaival) „felejtést ad mindenre, lemossa a lázat és a görcsöt, mely itt fönn gyötör bennünket és aztán egyenlővé tesz mindannyiunkat".

Bekövetkezett, amitől féltünk és szorongtunk, amit hiába tudtunk, mégsem akartunk elhinni, de amibe mégis bele kell törődnünk, bár az újabb és újabb haladékot nagyon sokan akartuk. A gyásznapokban, melyekbe Baka István halála borított bennünket, mit lehetne még egyebet tennünk, mint tovább tépelődni, amint ott, a szekszárdi temetőben tépelődtünk a ravatala körül. A dombok a szikrázó napsütésben is „kékek" voltak – olyanok, amilyennek Babits láthatta őket annak idején. A családtagok, pályatársak és barátok megrendült gyülekezetét azonban mindössze néhány méter választotta el a főút iszonyú zajától és bűzétől. „Csillag és szemét a sorsunk" – mondhattuk volna Esti Kornéllal, s a volt-nincs élménynek ugyanaz a döbbenete markolt szívünkbe, mint a Halotti beszéd lírai hősének.

Baka István a semmivel nézett farkasszemet évek óta. Bár sokan, sokféleképpen segítették, a létnek ezzel az utolsó buktatójával – mint mindenkinek – neki is magányosan, egyedül kellett szembesülnie. Ám ezt a leküzdhetetlen elszigeteltséget éreztük mi is, akik Pista ravatala körül álltunk. Nem egyszerűen belejátszott ő az életünkbe, része lett annak. Akkor is (sőt, akkor talán még jobban), amikor a benne (is) halmozódó feszültség robbant, sistergett. Mert nemcsak nevetgélni lehetett vele, hanem nagyokat dühöngeni és morgolódni is. Most erre az érdes Baka Pistára emlékezem. „Vizek nagy madara" volt ő, ama Baudelaire által megírt albatrosz, aki „megbotlik óriás két szárnyában, ha lép". Igen, ez is ő volt: a csetlő-botló alakban nagy költő lakott. Az abszolútumra törő, az igényes, éppen ezért örök elégedetlenségben és betöltetlenségben élő embernek ritkán adatott meg az érzékeny idegrendszert nyugtató állapot. Persze, próbálta ő csillapítani magát sokféleképpen, utolsó éveiben még valami bűn nélküli bűntudatot is érzett emiatt.

A korszak, melyet a hetvenes évek elejétől végigszenvedtünk, semmitől sem „ódzkodott", „rút katlanából ránk borult a szenny". Baka István úgy teremtett „nagyköltészetet" (egybeírva és így jelölve azt a csodát, amelynek hiányát újabban talán maguk a költők érzik legjobban), hogy verseiben nemcsak a mi régiónk létélményeit szólaltatta meg. Majdani tanulmányok, monográfiák feladata lesz kimutatni, hogyan alakult és erősödött folyamatosan költészetének ez a léttani érdeklődése. Az egyetemes létösszefüggések lírikusa volt ő már betegsége előtt is. Ám a testi szenvedés, a halálközelség ahhoz a végső egzisztenciális lecsupaszodáshoz juttatta el, amelyre a kései Babits- és Kosztolányi-lírában, József Attila vagy Szilágyi Domokos verseiben találunk példát. Hiába ismerjük az újabb irodalomelméletek tanítását: ki kell szorítani azt az irodalomtörténeti hagyományt, amely a szerzőről mint reális történeti individuumról beszél. Mégis, némely teoretikus rosszallását kiváltva, nem titkolhatjuk fölismerésünket: megrendülésünk annál nagyobb, minél inkább érezzük, hogy a vers „hiteles", mert valódi szenvedésből fakad. Márpedig Baka István verseiben is mindig a maga személyisége egy-egy részét írta meg. Sztyepan Pehotnij éppúgy ő volt, mint Háry János, a Carmen Don Joséja, Pügmalión, Yorick, az alsósztregovai magányában vergődő Madách vagy a Von Gogh börtönudvarán kerengő rab. A vers a legszentebb öncélúság ugyan, de – Claude Roy szavaival – „egyetlen haszna, hogy élni segít". Segítette a versírásba és -fordításba menekülő Baka Istvánt is. Műveivel valóban a halhatatlanságot váltotta meg: „jó volna lenni még talán de / mit is tegyek ha nem lehet / a szótáradba írj be s néha / lapozz föl engem és leszek".

Utolsó könyvét lapozgatom. A huszonnégy vers mindegyike kihívóan bátor, illúziómentes szembenézés a halállal. Ma is emlékszem arra a borzongásra, amit az irodalmunk nagy istentagadó, istennel perlekedő verseit idéző Gecsemáné folyóiratbeli megjelenésekor éreztem.: „Kitépem hát az angyalok kezéből / Magam hogy mégse úgy legyen ahogy Te / akarod hanem ahogy én ahogy / Én akarom Uram". Feledhetetlen, hogy válik e versek írása közben egyetlen igazi érzéssé a halál. Egy ember, aki intenzíven érzi, hogy meghal...

Baka István hiányával egész élő irodalmunknak és kritikánknak számolnia kell. Ez a „szegedi költő" (ahogy halálakor egyik napilapunk nevezte) az egyetemes magyar költészet nagy alakja volt. Különösen nagy a veszteségünk nekünk, a Tiszatájt egykor és most szerkesztőknek, olvasóknak. 1969 februárjában ez a folyóirat közölte első verseit (A lombon átszűrt, Szép fácska, dunna volt...) s utolsó költeményei egyike is itt jelent meg 1995 áprilisában (Van Gogh börtönudvarán). Volt idő, amikor jóformán csak a Tiszatájban publikált. Prédikátor-ének, Bolgárok, Székelyek, Döbling, Őszi esőzés, Háry János búcsúpohara – találomra kiragadott versek abból a közel százból, ami negyedszázad alatt e folyóirat lapjain megjelent. A sor most fájdalmasan megszakadt. Most már versrovatot is nehezebb lesz szerkeszteni...

Kiss Sándor

NAGY GÁBOR

Elkésett levél

Egyedül mész a szigetekre szánon.
Kitépve lóg a fény-infúzió
a semmibe. Szakálladon a hó
jégcsapokká fagyott. Dérverte ágon

mézcsepp: soha nem tudhat elszakadni.
Vadkan patája hóba döngöli
a csend-jambust. Agyarára döfi,
mint gesztenyét, az éjt. Megvirradni

sosem fog már, nap nem, csak űri szél
pengéje metszi keményre az arcod.
Sátán vetett-e kockát, hogy maradnod

nincs tér, vagy angyalok röpítenek:
nem torpanhatsz meg a fagy tűinél.
Poggyászt mit adhatnék? Csak könnyeket.

1995. szeptember 19.

FRIED ISTVÁN

Baka István „benső világtere"

Es winkt zu Fühlung fast aus allen Dingen,
aus jeder Wendung weht es her: Gedenk!

Kapcsolat int szinte minden dologból.
„Emlékezz!" – folyton ez süvölt felénk...

(R. M. Rilke – Kálnoky László)

A korai német romantikusok döbbentek rá, hogy az igazi út, a költő-költészet labirintusokban tévelygése „befelé" vezet, a nem látott–nem látható, ám a tudattalanban annál inkább élő, legfeljebb nem, vagy kevéssé tudatosított világ(ok) irányába. Az álom, az álomban jogait követelő emlék(ezet) keresi új és valódi létre ébredésének lehetőségeit, a konvenciók és szabályok kötötte beszéd, szavak mögött nem pusztán a rejtett értelem vár kifejtésre, hanem a szavak elfödte szavak, a jelentésektől ellepett jelképiség rendszere is, a dolgok ama szimbolikus rendje, amelyben szó és dolog, név és alak még nem vált el egymástól. S ahol nem a kiszabott pályán (előre)haladó időbeliség határozza meg a lét formálódását. Az emlék(ezet) nem pusztán az elfelejtésre ítélt felidézése, hanem viszonyok-viszonyulások fölerősödése is, itt a múlt olyan *jelen,* amely a kimondandóban, a megfogalmazásra készülőben artikulálódik. Mert lezáratlanságában a folytathatóság mellett a szüntelen újrakezdést igényli; az egyszer volt egyszeriségét a változatokra való fogékonyságával fokozza többértelművé, ennek következtében olyképpen nyitott szerkezetű, hogy egyszerre teszi lehetővé a folytatást és az újrakezdést, még pontosabban: minden folytatás egyben az újrakezdés kísérlete, és mindegyik újrakezdés (bevallottan vagy elhallgatva) folytatás is. A világ mégsem csak körforgás, inkább metamorfózis, nem ugyanaz, talán csak a hasonló tér vissza. A felismerés önmagunkra ráismerés, vagy a történetbe, a hagyományba lépés. Így léphetünk előbbre, a korai német romantikától a mottóban idézett Rilke-vers egy másik passzusáig:

Wer rechnet unseren Ertrag? Wer trennt
uns von den alten, den vergangnen Jahren?
Was haben wir seit Anbeginn erfahren,
als daß sich eins im anderen erkennt.

Ki tartja számon termésünk? Ki tudja
szívünk tűnt évekből eloldani?
Tanultunk mást kezdettől fogva mi?
minthogy egymásban ismerünk magunkra?

Ott a versben az időtényező, a tapasztalat, amely Rilkénél a nagy, a méltó munka hozadéka lehet, de ott a kérdésekkel érzékeltetett bizonytalanság; rekviemje óta nem beszél „győzés"-ről (Wer spricht von Siegen? – kérdezi), megoldásról, bizonyosságról. Még akkor sem, amikor tárgyköltészete két kötet teljes kidolgozottságában adja a világ, világa kulturális emlékezetét: a mitológiai, bibliai, történelmi, irodalmi, a szó szoros értelemben vett tárgyi „környezet" és archetipikus helyzet a szubjektumnak nem kalandjait, hányattatásait, hanem egzisztenciáját kísérelte meg újra és újra átvilágítani,

annak tudatában, hogy az Időben úgy van jelen, hogy úton van önmagához, saját létéhez, amely individuális és meghatározott, jelenné vált múlt, meg időbelileg át- és megélt jelen. Hamvas Béla részben erre a problémára is reagál egy fejtegetésében:

„A személyiség nem önmagának elhatárolása és lezárása által válik azzá, aki, – nem határai mögött lesz énné, egoitássá és individuál-kozmosszá, hanem éppen a másik világokkal egybehangzó és ráhangoló nyíltság által. Nem az én teremti a te-t, hanem a te teremti az ént."

Ám ez nincsen ellentétben azzal, hogy (bár a századelőnek az otthont az ismeretlen, új világ kedvéért elhagyó *tékozló fiú* a kulcsfigurája) a befelé vezető úton jórészt el kell hagyni a statikusan értelmezett múltat, s a kulturális emlékezet „kútmélyé"-ig hatolva a szüntelen át- és újraértelmezésekkel utat törni „befelé". A labirintus az elhasználódott szavak, az igazi valójukban nem ismert kifejezések közötti bolyongást jelenti, s egyben a leírhatóság és az elbeszélhetőség hagyományos, a tudományoktól is szavatolt módszereiben való elbizonytalanodást. Ha már minden történetet elbeszéltek, nem bizonyos, hogy pontosan beszélték el, még kevésbé bizonyos, hogy kimerült a szókészlet, amellyel elbeszélték, mivel (mint Hamvas írja) „megrontott nyelve"-n beszélnek, amely „a valósággal való közvetlen viszony megzavarodását jelenti". A feladat (Hamvas szerint) „a nyelv reintegrációja", ez nem a meghatározás megújuló kísérletével azonos, hanem „az eredeti állapot"-hoz visszatérés: „minden szó egész, – minden szóban benne van minden szó". Rilke idézett versében még nem mondja ki, amit majd a *IX. Duinoi elégiá*ban fog, mikorra elérkezik a „Mondható ideje", azaz még nem azt a fajta megnevezést, névadást, a tárgyakból összetevődő világ újrafölmutatását, saját világgá hasonítását jelöli meg célul, amelyből életek áradhatnak szét, itt a tékozló fiú céljától (a modernség hirdette *Újtól*) eltérően az én és a világ másféle egységlehetőségével számol, a befelé vezető úton talál rá a *benső világtér*re, lét és egyén, egyedi lét és világszerűség egybefoghatóságára, az Időbe való belépés módjára, amely nem az életrajzi adatok szerint adagolja az életszakaszt; (s most Kulcsár Szabó Ernőt idézem) „a lét történetisége nem annak historizációját, hanem időbeliségének formáját jelenti".

Baka Istvánnak *November angyalához* című kötetében egybegyűjtött versei mintha Rilke kérdésfeltevéseit szaporítanák, részben dúsítanák újabb kérdésekkel, más (világ)irodalmi horizontba állítva e kérdéseket, a nem Heidegger előtti, hanem utáni korszakban. Annál is inkább fontos ennek határozott megállapítása, mivel Baka világkulturális szemléjében ugyan az orosz századelő (számos, Rilke 1910 utáni lírájával rokon vonást mutató) költészete kulcsszerephez jut, valamint a magyar irodalmi gondolkodás is helyet kap a lírikus formaképző módszereiben, lényegében az a típusú „benső világtér", amelybe az *Új versek*et követőleg befut Rilke költészete, Bakánál mintegy újra modellálódik. Baka kötetében a vers a kultúra emlékezetét építő kommunikáció eszköze is, ám elsősorban a szuverénül élhető világnyi lét megfogalmazódása, olyan beszéd, amely a hamvasi nyelvi reintegráció követelményének éppen úgy eleget tesz, mint annak, hogy szavaiban minden addigi szó benne foglaltassék: amit ebben az esetben úgy értek, hogy az egyes versek-ciklusok egyszerre adják a tágabb értelemben vett szót és annak „tárgytörténeté"-t, a jól ismert fordulatokat és azok konvencióktól megtisztított változatát. Így teremti meg a maga művelődéstörténetét, amely egyben önéletrajz, illetőleg Baka István akképpen önéletrajzi költő, hogy a bensővé tett kulturális világtérbe bolyong vissza (előre?). Az általa tolmácsolt és a kötetben több ízben megjelenített Arszenyij Tarkovszkij *emlékének* ajánlott *Vadszőlő* című vers hangsúlyozott egyes szám első személye egyszerre jelzi a hagyományosnak minősített lírai megszóla-

lást (vagy a világgal, a környezettel kiépített lírikusi viszonyt), s ennek a megszólalásnak relativizálását. Nem visszavonását, pusztán annak jelzését, hogy utalásokkal, célzásokkal és egy nem biográfiai következetességű életrajzzal az időiség ellenáll a kizárólag tudomány szavatolta történetmondásnak. Hiszen a másik történet, a beszédbe, a költészetbe integrált egzisztencia a kulturális világtérben nyerheti el jelentését. S ha a környezetrajz csupán hasonlatként lehet versindító, metaforává tömörül a vers végére, a lét kapja meg keretét a szó által, amelynek rejtett tartalma bontakozik ki a négy versszakban.

Mint házfalat a vadszőlő, befut
És összetart az emlékezetem;
Vagyok, mert voltam, s ennyi épp elég –
Akkor nyitom, ha becsukom szemem

Költészetünk kárára, a magyar nyelv nem teszi lehetővé az igeidők olyanfajta játékát, mint amelyek indogermán nyelvekben lehetségesek (már csak a többféle időt érzékeltető múlt idejű igealakok révén). Ugyanakkor ez előnnyé is változhat, hiszen (mint itt) a körülírás segítségével megelevenedhet a régmúlt, egyszerű drámaiságával juthat szerephez az emlékezet, amely versbeli alakjával utal a mottóra, hogy ti. emlékidéző versről is szólhatunk, a leírásban a cím ismétlődik meg, mint a tárgyi világnak szimbolikussá, szintén az emlékidézés szolgálatába állított jelensége. Nem is szólva arról, hogy a lét számára a történeti idő elhalványulhat, nincsen értékbeli különbség jelen és múlt között, mivel a jelent a múlt hitelesíti, viszont a múlt a jelenben is *van*. Mint ahogy a tapasztalat s a képzelet sem zárja ki egymást, a „látás" befelé látás, a tudást meg az emlékezés éltetheti.

Ha kifelé bezárul minden út,
Itt legbelül lesz tágasabb a tér:
Puszták, hegyek, melyekre úgy borul
A menny, mint kozmikus lapulevél.

Csak utalni szeretnék a már korábban elmondottakra: a (ki tudja, mennyire tudatos) Rilke-allúzió a Rilkéénél tapasztalatibb valóságtól vétetik körül, híven az indításhoz. A szakaszt záró oxymoron mintegy antiklimaxként hat, a nagyszabású és a kicsiny, a magasztos és a földközeli együttese mégsem ejti le a „szakaszt"; hasonlat voltával a megszokottól eltérő értelmezésre késztet, a jól ismert dolgok (puszták, hegyek, a rájuk boruló menny) magyar irodalomból ismerős képzete más megvilágítást kap, s ezen keresztül a szavak jelentésének rétegzettségére is fényt derít. A továbbiakban aztán ennek a legbelül található térnek világa bomlik ki. Olyan költői világ, amely – kozmosz, a költő világa, amelyben élete telik, és amelyet az emlékezet tart össze. S ha kint és bent alkotott előbb ellentétpárt, akkor ezek az ellentétek majd kiegyenlítődnek. A benső világtér mása is a kintinek (hiszen tárgyiságában föllelhetők a megfelelések), de különbözik is tőle, mivel a költői emlékezet alkotta. A vers mottójában nemcsak az „emlék"-re kell figyelnünk, hanem a címzettre is, az orosz költőre, akinek költői világára (az ő benső világterére) is utal a vers szerzője, az ő verseinek tájaira, az ő árnyakkal homályossá, költői-tragikus emlékekkel súlyosbított életére. Nem személytelen a *Vadszőlő* tája, hanem olyan rejtett személyességű, amelyben a keretet alkotja az egyes szám első személy verskezdése és -zárása, ezt azonban a más költészetekre, a más életekre való emlékezés, az emlékezés táplálta, igencsak összetett környezet megjelenítése tölti ki. Ha a második szakaszban a magyar irodalom tájait fedezhettük föl, a harmadik szakasz mintha inkább az orosz irodalomba vezetne:

Felkél a Nap s lenyugszik, városok
Sötét utcáin árnyak kóborolnak:
Mind ismerős, és náluk, aki él,
Nem élőbb és nem holtabbak a holtak.

Egy részletezőbb elemzés feltehetőleg a Pétervár mítoszát megszólaltató orosz irodalomban (talán elsősorban Dosztojevszkijnél) fedezné föl a városi árnyak tovasuhanásának analógiáit, más (valószínűleg még több joggal) Baka István előző kötetének Pehotnij-ciklusa hangulatával rokonítaná ezeket a sorokat. A jelen kötetben pedig az orosz tematikájú versek között bukkanhatunk rá gondolati párhuzamokra. Az árnyaiban élő (tehát elmosódottságot, némi bizonytalankodást, szinte megfoghatatlan lebegést sugalló) világ a halál felől tekintett létre látszik pillantást vetni: „Akkor nyitom, ha becsukom szemem" – hangzott az első versszakban, itt az első két sor jelzi a sötétbe hullást, az árnyszerű létet, az élőket és a holtakat, akik egyként e város sötét utcáihoz tartoznak. Hogy aztán a verszáró strófa önéletrajzzá emelje ezt a fajta világtapasztalatot, s a létbe vetett költő házát immár csak verssé fogalmazott alakban, tehát „nyelv" által mutathassa föl a kérlelhetetlen Időnek. S bár a szabályosan jambikus, félrímes vers a kimondhatóság mellett látszik tanúskodni, föltámadhat mégis a kétség: vajon a megszólítás érvényessége nincs-e alávetve az Időnek? S ha a versben-létre is az elmúlás nehezedik, a személyessé élt tárgyi világ, a megnevezett dolog vajon ki mellett és kinek tanúskodik?

Ki megszólított egykor, már örök
Megszólítás és ifjúság marad,
Míg össze nem roppannak falaim
Vadszőlő-terhű éveim alatt.

Az emlékezet összetartó ereje is véges, a kezdet és a vég a körülmények hatalmát igazolja; mégsem vereségtől vereségig ível a költő, a költészet, a vers útja, hanem a megélt vég felől szemlélt úton halad a felismerések, a ráismerések és így a dolgok-tárgyak világa felé, a kulturális emlékezet irányába. Csupán egy hevenyészett névsor is mutathatja, hogy miféle költői világokat, magatartásokat, miféle kulturális hagyományt fog össze, helyez benső világterébe a költő emlékezete: Garay János, Madách Imre, Molnár Ferenc, Arszenyij Tarkovszkij, Anna Ahmatova, Marina Cvetajeva, Gumiljov, Jeszenyin, Andrej Tarkovszkij, G. Bizet, P. Mérimée, A. Blok, Shakespeare, Kormos István, Horatius, Móricz Zsigmond, József Attila – a Pygmalion-témához a görög mitológiától Rousseau-ig, G. B. Shaw-ig, a *My fair Lady*ig hosszú sort vonultathatnánk föl, a Philoktétész-vershez Szophoklésztől A. Gide-ig, Heiner Müllerig sorolhatnók föl a tárgy- és motívumtörténeti előzményeket, a görög-római mitológia és a Biblia nem egy fordulata mutatható ki a versekben, nem is szólva az önmagát idéző sorokról. Baka István egyre rendszeresebben és egyre inkább versszervező erőként él a Thomas Mann által szerencsés kifejezéssel montázstechnikának nevezett módszerrel, nemcsak témát, olykor metódust is mástól kölcsönöz, hagyományfelfogását pedig a versekbe épített idézetek, utalások jelzik. Ne siessük el a véleményalkotást, Baka valószínűleg nem posztmodern poéta (ha az lenne, sem lenne nagyon nagy szégyen), mindenekelőtt formaválasztása, a megszerkesztettség módja, egy, a posztmodernekétől eltérő nyelvi játék választja el, meg talán az is, hogy a külső formát tekintve sokszor hagyományosnak tetsző alakzatokban gondolkodik, s ha nem Bouvard és Pécuchet módján, de hinni látszik egy értelemmel bíró (vers)világban. Mert Baka világa természetesen versvilág, versei által szer-

kesztett benső világterében ugyan nem a lapos racionalizmus uralkodik, de a racionalitásnak egy nyitottabb alakváltozata, amely a mitikus szemlélettel is rokonságot tart. S úgy tetszik, mintha a kulturális emlékezetből e versvilágba átemelt „univerzáliák" szigorú rendet alkotnának, s újraértelmezett szavaikkal mintegy utópia szigetére vinnének. Oda, ahol a szavak (s így a versek is) hordozhatják a dolgok lényegét, mivel olyképpen ősformák, hogy a különböző időkben különböző jellegű alkotóktól megnevezett fogalmakat, képeket, történeteket egyetlen – költői – beszédben képesek összegezni. Legyenek példáink az önidézetekkel is gazdag versek, elsőként a *Yorick panaszdala:*

Megvallattak hogy vérzett már a seggem
S lecsuktak és egy vigaszom lehet
Bennem az erkölcsi törvény s felettem
(Ha láthatnám) a csillagos egek (...)

Tud dánul még s inkább töri a nép a svédet
S nem érdekli csak a cigánykerék

Ám ahhoz én már öregecske lettem
Meg is beszéltem ezt a küblivel
Hisz együtt bűzlünk s tudom nem a testem
Világ-cellámban lelkem rothad el.

Az első rápillantásra akár bizarr ötletnek is minősíthetnők, hogy Baka István József Attilának *Lebukott* című verséhez Kant nevezetes axiómáját párosítja, s teszi ezt a *Hamlet*ben emlegetett, Kormos István, majd Baka által versbe foglalt Yorick ürügyén (most eltekintek Sterne-től). S hogy saját ciklusának folytatására vállalkozik, abban a költészete folyamatosságát biztosítani-bizonyítani igyekvő gesztus mellett egy magatartás időszerűségét is beleérezhetjük. A „panaszdal" jelleg megengedi az idézett és a többi részletben az eltérést a „fentebb stíl"-től, annál is inkább, mert József Attila is belopta az argó szókincsét például éppen a Baka hivatkozta versbe. Ily módon a XX. századi mozgalmi vers és terminológiája találkozik a felvilágosodott etikával, mindez azonban nem annyira a költő által megjelölt műfajban (talán nem elsősorban abban), hanem egy válságversben lehet a „másik"-hoz, a József Attila-utalás a kantihoz képest komplementer jellegű. Válságvers olyan értelemben, hogy a személyességet felpanaszló jelenségek a „világ-cellá"-ban erősödnek föl, s lesznek a világválság jelenségeivé, és megfordítva, a világban uralkodó állapotok teszik lehetetlenné a kanti axióma mindenki számára elfogadottá válását. Ebben a helyzetben a kanti axióma ironikus felhangot kaphat, hiszen nincs, nem lehet semmi idegenebb a világban, mint az erkölcsi törvény. Az idegenné lett világhoz nem Kant, hanem József Attila versének szavai illenek, a kanti mondat fényében még határozottabban körvonalazódnak József Attila szavai, meg azok, amelyek az előd költő nyomában a világtapasztalatot közvetíthetik. Innen már csak egy lépés, s ezt a lépést Baka megteszi, hogy nem Yorick, hanem Hamlet kanonizált történetét deretorizálja és a paródia felé közelíti. Részben az anakronisztikus rájátszások segítségével, részben a Hamlet-történet kifordításával. A szókimondó, nonkonformista Yorick nyelvhasználata nem lehet azonos a színházlátogató közönségével, amely Shakespeare-ben leginkább a kanonizált klasszikust értékeli; Baka-Yorick nemcsak általában a világ, hanem a Helsingör főterén bronzba öntött Hamlet-szobor tisztelőit gúnyolja. Úgy idézi Hamlet történetét, hogy egy utólagos történetkiegészítéssel is él, s ehhez részben a már említett József Attila-versből, részben Kantból, részben szá-

zadunk (és nemcsak századunk!) történelméből merít. Hamlet története ekképpen kapcsolható a német bölcselethez, a magyar irodalomhoz, és ez a „montázs", e különnemű elemek egybeillesztése lesz egyszerre Shakespeare Hamletjének „utóéleté"-vé (a szó itt némi iróniával használt filológiai értelmében), a Hamlet-hagyomány értelmezésévé, valamint panasz- vagy válságdallá, egy rossznak látott világgal szembeforduló költő versévé.

A *Búcsú barátaimtól* helyzetdal formájában idézi föl a Baka-líra két figuráját, az alakmásként is számon tartott Yorickot és Pehotnijt. E megkettőzött költői hasonmások a maguk környezetébe térnek, s így Baka a kettős-egy világban helyezi el őket. A vers befejezésében ismét a kimondhatatlan válik a költészet tétjévé, az (ön)leleplező hasonmások („dvojnyikok"–„Doppelgängerek") sem képesek a mindent kibeszélésre, hiszen van olyan „Titoktalan", amely rejtve maradt. S bár a költő titkait (minden titkok verseit?) rájuk bízta, még így sem, egy teremtett beszélő mögé bújva sem lehetett mindent elmondani. Ezúttal azonban az egyik versszak idézeteire hivatkozom, mint amelyek jól érzékeltetik azt a versszerkesztési módot, amelyről az előbb már vázlatosan volt szó:

hasztalan kotor

Yorick zsebében hat csupán a krajcár
S hétbe kerül a sült de tán jutott
Is volna néki ha Horatiusnál
Le nem ragad s ismerné Móriczot

A párosítás ismét szokatlannak mondható: Horatius itt valószínűleg az antikvitás helyett áll, együtt Móricz Zsigmondnak az általános iskolások által is ismert, a pálya kezdetén már hírnevet biztosító elbeszélésével, s ez megint a szintetizáló módszerről árulkodik. A Móricz-novella története, akár az ezúttal ismét deszakralizált műveltséganyag, mintegy „elidegenítve" kerül a versbe, egy „idegen" történetbe, amellyel csak a költői „önkény" kapcsolhatja össze. A magyar szegény család históriája az egyetemesbe nő, alkalmassá válik másvalaki(k) történetévé lenni, ellenben az alapműveltség funkcióját betöltő antikvitás alulmarad az „életes" novellával szemben. A költő játéka a maga teremtett világának szereplőivé teszi az ókor költőjét és egy század eleji magyar elbeszélés történetét. A történet tárgya, a keresett hét krajcár emlékedik jelképpé, hiszen a költői világban elfogadott fizetőeszköz-számba megy, viszont az évszázadok költészetét tápláló Horatius ismeretével semmire nem megy a költő hasonmása. Három kulturális emlékből így lesz egy, így együtt adnak teljességet, széttartó voltukban (feltételes mondat, majd feltételes módú ige) is egyazon költészetvilágot alkotva. Az előbbi versben megállapított jellegzetességek (például az anakronisztikus rájátszás) szintén előfordulnak, s együtt szemlélve a két költeményt (hozzávéve a ciklus első darabját, címe: *Yorick visszatér*) több olyan, a kötet egészére jellemző vonást vehetünk észre, amelyek továbblépést jelentenek Baka előző kötetéhez képest. Itt egyelőre csak ennyit: Baka egyre inkább más költői/művelődési világokba kalandozik, irodalmi/mitológiai figurák mögé rejtőzik, hogy a világot, illetőleg saját költői világát résztvevőként és szemlélőként egyaránt megfigyelhesse. Úgy szól önmagáról, a maga befelé vezető útjáról, hogy nem annyira az önreflexió, mint inkább egy meghatározott kiszögellési pontról figyelés révén számol be, elsősorban olyan úti élményekről, amelyek a költői lét lehetségességével, tehát a költészet történeti/irodalomtörténeti tapasztalataival kapcsolato-

sak. Félreértés ne essék: annak ellenére, hogy számottevő műveltségi anyag zsúfolódik a Baka-lírába, nem a szó hagyományos értelmében vett poeta doctus, nem úgy *irodalmi író*, amiképpen azt Ady Endre illesztette rá Kosztolányi Dezsőre, első kötetét kézbe véve. Baka István kötetének valóban *tárgya* az irodalom, a kultúra (a festészet és a zene-irodalom is!), miként a környezet tárgyai ennek az irodalmi világnak otthonossá és világszerűvé tételére szolgálnak. *Tárgyról* mint a világ megjelenési formájáról beszélünk ebben az esetben, olyan tárgyról, amely néven nevezése által lesz teljes értékű tagja a világnak, és sorakozik a már néven nevezett tárgyak mellé. A kulturális emlékezetben őrződnek meg olyképpen a nevek (s így a tárgyak), hogy múzeumi darabból csak akkor lesznek irodalommá, ha költészet épül belőlük. Ilyenkor azonban teljes, egész világgá változnak. Baka István számára (ismétlem) az összes szó előzmény, az összes történet is, csupán (?) az újrahierarchizálás jogát tartja fönn magának. A „természet"-et ezért lepik el nála a szavak, a költészeti hagyományok, a távoli és közeli örökség:

Kéklő, hideg menny, ártér, rőzsegát, –
Mily elgyűrődött-otthonos szavak
Idéznek fel, Marina, ifjuság!
Azt mondom: hó, és hetekig szakad.

(Orosz szonettek)

Itt bent, a tompa, téglából rakott
Boltív – a menny silány paródiája –
Alatt havas mezők: papírlapok
Fagyán ropog a tollam, és a tájra

Krikszkrakszol róka-űzte nyúlnyomot:
Verssorokat...

(Tél Alsósztregován)

Lepkéz a hó, és elfedik a Káma
Jegét Tatyána vallomásai...

(Orosz triptichon)

Baka számára ekképpen lesz a világ, élete is költészetté, hányattatásait ilyen módon alkotásként, a néven nevezés kísérleteként éli át, s ehhez hívja segítségül a világ kultúráját. Nemcsak az idézett vers Madách Imréjének teremtő gesztusai érzékeltetik a világszerűség megragadásáért vívott küzdelmet. Az a tény, hogy hasonmások szájába adja a költő azt, amit fontosnak gondol, már eleve ennek a költői világnak belakását célozza. A saját sors fölfedezése is a vers felé irányít, „csak a szavak"-ba fogózva reménykedhet. Annak ellenére, hogy riadtan tévelyeg a szavak között, szóra ítéltsége nem engedi, hogy a bor és a kenyér misztériumában találhasson feloldozást, a homokóra ideje hullását jelzi, de akkor is a szó, a vers az, ami megérteti az alig érthetőt:

Fekszem, infúzióba kötve,
Papír fehérén – lepedőn,
Mint vers, félbe hagyott örökre.
S lecsöppen maradék időm.

(Klepszidra)

Irodalom, szó, vers, Idő, lét: nem a filozofikus-gondolati líra szókincsével alkotják Baka lírai univerzumának tartóoszlopait, hanem a köznyelv, olykor a kevéssé szalonképes nyelv szavaival, anélkül, hogy törekedne a ma divatos költőietlenségre, anélkül, hogy átlépné azt a határt, amelyet az ifjabb nemzedék nem egy poétája költészetet teremtő szándékkal átlépett. Ott sem „költőietlen" Baka, ahol ironizál, parodizál, ahol idézőjelbe tesz megszentelt hagyományt. Ha olykor elhagyja is a rímet, az időmértéket nemigen, képalkotó képzelete pedig töretlen. Nem kevésbé törekszik a szinte retorikus jellegű megszerkesztettségre, nem egy ízben (láttunk is rá példát) keretbe foglalja a verset, máskor a keret a nyitó tétel átformálását, visszavonását teljesíti ki, folyamatot zár le, az időiségébe lépett lét helyzetét körvonalazza. A *Vadszőlőre* itt csak visszautalok, erősítő példaként az említett *Klepszidra* felütését és zárlatát hozom:

Klepszidraként lassan lefolyva
Infúzió csöpög belém (...)
Fekszem, infúzióba kötve (...)
S lecsöppen maradék időm.

A *Siralomház* szomorú életképszerűségét éppen a keret bontja föl, teszi léthelyzetek szembesítésévé:

Mint felbontott palack nyakából,
Csurog az édes, égi fény (...)
Csurog-csurog az ég nyakából
Megromlott fényű életem.

A *November angyalához* című (a kötet címadó és kötetzáró, tehát mindenképpen kiemelt jelentőségű) versben amellett, hogy a négy őselem közé zárt lét eshetőségeit teszi mérlegre, és az antik halálelképzelés mellé illeszti a máig élő „halottak napja" ünnepi szokás emlékét, (szonett formájú versről van szó!), a kvartettek motívumait a tercettek felbontva, deformálva ismétlik, és ezzel a kvartettek és tercettek egymásra utalásának rendszerét tervezik meg. A más összefüggések, más szó-környezetbe, más összetételbe helyezett szavak így egyrészt többletjelentéshez jutnak (az első alkalommal kifejtetlenül maradt vonatkozás artikulálódhat), másrészt motívumsort alkothatnak, amelynek a mind pontosabb jelentésadás lehet távoli célja. A krizantém, a fáklya (lefelé fordítva), a kő: a temető, temetés, a halál témaköréből valók, hogy a tercettek mintegy a goethei „stirb und werde" (halj meg és legyél) irányába fordítsák a halál felől szemlélt létnek nem paradoxonát, hanem kiteljesedett értelmét, a kettőnek együttes, együtt értelmezhető jelentését adják: „a kő is énekel", „S bódít krizantém-szirmod illata", „Halotti mécs, öröklét lángja tán?" A kijelentések meg a kérdés ismét nem a tökéletes bizonyosság tudásával hangzanak; nem a költői halhatatlanság-hit oldja föl a halálhoz-lét feszültségét. A verset záró sor az első kvartett egy motívumrészének ismétlése, jelezve a visszatérés által sem befejezhető gondolatsort; megint a feltételes módú ige, a lebegtetésnek ez a formája figyelmeztet, hogy nem harmonikus akkord zárja a formailag egészet: „Krizantém-öl"-ről szólt a vers második sora, megszólítván „őszöm angyalá"-t (azt a nem evilági lényt, aki Rilke angyalához hasonlóan nem a Biblia angyala, nem Isten küldötte, de nem is Hermész-funkcióban az imaginárius világ heroldja, hanem személyében jelképezi szinte ama odaáti világot, amelyhez a benső világtéren kell áthaladnia a költőnek, hogy föllelhesse a lét általa keresett igazságát). A már idézett kérdésre rezignált és bizonytalan válasz hangzik, hiszen sem a „halotti mécs", sem az „öröklét

lángja" mellett nem jöhet létre a ráismerés a szavak, a mondatok értelmére, a megnevezés titkaira: „Mindegy! Fejem öledbe hajtanám." Az anyához vagy a szeretőhöz megtérő gesztusa az otthonára lelő mozdulatát sejtethetné, de a vigaszmetafizika elutasítása a kötetben ellene látszik mondani ez értelmezésnek. Az ősz-, november-angyal jelképisége, meg az, hogy a halál-jelképekhez az élet-jelképek párosulnak, inkább azt a köztes helyzetet tételezik, amelyben minden feltételezettség ellenében a halál felől a létre nyitott magatartás fogalmazódik meg, olyan költői teremtő aktus, amely a halállal eljegyzett szavak létbeliségét fejti ki a jelentésekből. S mindez azért lehet a határhelyzetbe ért költő ráismerésévé, mivel számára a jelentés nem egyszer és mindenkorra lezárt, megragadható fogalmiság, hanem magában a versen belül is szüntelenül változó tünemény, amely sosem mutatkozik áttetszőségében, de a vers fokozatosan bontja ki – ha nem is tárja fel – sokszínűségét. Így a verskezdetek és -zárások természetesen egy variációs technika megvalósulásaként is fölfoghatók, a magam részéről azonban inkább hajlok a *Csak a szavak* című Baka-versben kijelentett szó-„bölcselet" szerinti értelmezésre. Ott ugyanis a szómondat mélybe húzó „hínár", de olyan megnevezés-erő is, amely megszabadít:

A tó szavában úszom én hol
a hínár mondata tapad

testemre és a mélybe húzna
de hát az is csak szó a mély
nevezz meg és a név a szó majd
kiszabadulva partot ér

Baka annál józanabb költő, hogy szavaival a világot „romantizálni" akarná, s tartózkodik attól is, hogy „progressive Universalpoesie"-ként jellemezze a maga líráját. Az ő „szómágiája" nem tart nagyon közeli rokonságot a misztikusokéval sem, ugyanakkor szóba vetett hite nem mentes a szavak közötti tévelygéstől; inkább a szavakból építhető (benső) világtér lehetősége kínál esélyt számára. Szó és világ akképpen van egymásra utalva, amiképpen a *November angyalához* című versében a halál és az élet, a szó felől tekintett világ bír jelentéssel, a kulturális emlékezet segítségével rendezhető folyamattá, jelentéssel bíró történéssé az, ami annak előtte vagy részleges érvényességű volt e költészet számára, vagy összefüggéstelen halmazokként értelmezhetetlenül várta, hogy valaminő rend értelmével lássa el valaki (a teremtés aktusát utánozva, azaz a szavak jelentésrétegeit feltárva).

Bár Baka István korábbi köteteiben is az emlékezetből kihullt jelenségek föltámasztására törekedett, vagy olyan személy irodalmi/művészeti élményeinek leltározására tett kísérletet, akinek álarcát magára öltve megszólaltathatta–beszéltethette tapasztalatait, a jelen kötet azzal az újdonsággal szolgál, hogy hirtelen váltogatja ezeket az álcákat, többféle szereppel próbálkozik, reflektál hajdani szerepeire. Egyszóval, kalandjainak ideje és tere jócskán kitágul, s immár nincsen központi figurája az életrajzi vagy történelmi múltba való aláereszkedésének (mint egykor Yorick, Sztyepan Pehotnij, Liszt Ferenc vagy Széchenyi volt).

Ami azzal is jár, hogy az ún. nagyciklusok helyett ebben a kötetben kisciklusokra lelhetünk, két-három versből álló sorozatokra (ilyenek a Háry János-versek, az *Orosz szonettek* két darabja, szintén álcás költemények, A. Tarkovszkij megíratlan, ám Baka által rekonstruált versei, majd a *Tél Alsósztregován*, a *Carmen* és a *Pügmalión* kisciklus, a leginkább – felépítésében is – a régebbi sorozatokra emlékeztető *Yorick visszatér*, illetőleg az *Orosz triptichon*, amelybe belejátszanak a műfordító Baka versbeli ta-

pasztalatai, illetőleg a *Strófák* két verse). A szorosabban egybetartozó, a legtöbb esetben sorszámozott kisciklusok nem egyeznek teljesen a kötet hat, a költő által címmel ellátott ciklusával, olykor a költő által beosztott cikluson belül alkotnak kisebb, szorosabb egységet. Tematikai szempont keveredik hangvételivel, a költő ciklusbeosztását a fokozás iránt érzett vonzalma indokolja, e ciklusok utolsó darabjának végső sora mintegy összefoglalásul szolgál, nemegyszer tételízűen kimondja azt, amit egy vers, egy ciklus már korábban sejtetett. Mint például a *Csak a szavak* immár áttétel nélkül, didaxistól sem egészen mentesen adja tudtunkra a szó őrző hatalmát:

a szótáradba írj be s néha
lapozz föl engem és leszek

Annyi bizonyos, hogy Baka lírájának következetességét, önmagához való hűségét nem vitatva, a *November angyalához* kötet egésze kísérletezőbb jellegű, mint az előzők voltak, sok tekintetben merészebb, olykor groteszk formák felé fordulásról tanúskodik. Baka eddigi köteteiből megismerhettük érdeklődését a zenei formák iránt, zeneművek átfordítását az irodalomba, s aligha hallható félre zeneiségre törekvése, harmóniát célzó igyekezete. Oly természetességgel zeneiek Baka versei, hogy a formai bravúr kérdése föl sem merült; inkább a megszerkesztettség virtuozitása keltett figyelmet. Ebben a kötetben a följebb elmondottakhoz képest változásnak vagyunk a tanúi. Például a látszólag a zeneiség ellen ható áthajlások jóval gyakoribbak és merészebbek, mint az előző kötetekben, s ezek ott tűnnek föl leginkább, ahol írásjel nem szabályozza (vagy intencionálja) az olvasást. Nemcsak jelző válik el jelzett szótól, a névelő a követő névszótól, s nemcsak verssorok, hanem versszakok között is egyre több az áthajlás. A gördülő jambusok ringató nyugalmából riaszt így fel költőnk, s mindehhez régi-új „elidegenítő" effektussal járul. Ugyanis az áthajlások közé iktatja a szótagjaira bontott szavakat, mintha a rím kedvéért rákényszerülne erre. Kiváltképpen nagy hatású a heroic coupletel (a hősi párverssel) kezdődő *Yorick visszatér* egy részlete:

Végül is hogy gondoltad az egész
Világot hol egészebb lett a rész
Mint kozmoszból varrt díszruhád a rend
Mit rég kihíztál és csillag-patent-
Ek ezre pattan rajta szét örökkön

Nem véletlen rátalálásról van szó, a kötetben több ízben bukkanunk a szavak ilyetén felbontására, a rímalkotás efféle módjára:

Oroszhonban tud így csak sisteregni,
Végighúzva a doboz peremén,
S foszforos lángra gyulladni a Semmi-
Be görbülő, svédgyufaszál-Remény.

(Orosz triptichon)

Jó volt-e élni mondd Yorick s Sztyepan te
Vagy legalábbis elviselhető
Vigasztaljon ha nem fogad be Panthe-
On titeket befogadott a Nő.

(Búcsú barátaimtól)

Általában fontos, olykor filozofikus, máskor ontológiai jellegű gondolatmenet látszik megtörni a furcsa rímeltetéssel, a szótagokra bontással, és keletkezik a gondolatmenet komolyságával, legalábbis megfontoltságával ellenkező hatás. Főleg az új sorba átvitt toldalékok hangsúlyos helye (a sor legelején!) döccenti meg a folyamatosnak, gördülékenynek szánt előadást, és illeszt be akadályozó mozzanatot. Így nem lesz lehetséges a sor végén megnyugvó olvasás; s bár ritmikailag a verssor vége határ, értelmileg nem, ekképpen feltétlenül feszültség keletkezik. Annál is inkább, mert ez a fajta megoldás ugyan nem előzmény nélküli, sőt, távolabbi múltra tekinthet vissza, mint gondolnánk, mégis szokatlan. Ha Verlaine *Költészettan*át idézzük föl, ott az áthajlás a deretorizáló előadás eszközeként érdemelt dicséretet, együtt a páratlan szótagszámú sorok alkalmazásával, a spontán zeneiség ellen ható tényezőkkel. Lehetséges azonban további megfontolás is, például a deszakralizáló és némileg a humoros vagy ironikus vonások kiemelését elősegítő célzat:

A börtönőrök ólomlábait
Ólomgolyók váltják fel holnap reggel;
Már hallom: szürke angyalszárnyaik-
Kal surrogva hogy kísérnek a Mennybe.

(Orosz triptichon)

A *Gumiljov a Csekában* alcímmel ellátott vers első szakasza szójátékra épít, az összetett szavakban jelentésüket váltó szavak különböző formációira. A nyelvileg játékos jelleget húzzák alá az asszonáncok, majd a bekövetkező szomorú eseményt formálja szinte cinikus-ironikusra a harmadik sor meglepő szófelbontása. Ha a sort végigolvassuk (Már hallom szürke angyalszárnyaik), nem lévén figyelemmel a figyelmeztető kettőspontra, s az olvasás hevében megfeledkezve, miknek angyalszárnyairól is van valójában szó, a kivégzés előtti hangulathoz illő megtérésre is gyanakodhatnánk. Ebből ébreszt föl a szót drasztikusan elvágó elválasztójel, a rag átvitele az új sorba. Az angyalszárnyak és a Menny ekképpen elveszti fenségesebb körbe illő jelentését, a negyedik sor hangutánzó szava amúgy is relativizálta már az angyalszárnyak égi voltát. S a szakasz egésze a groteszk területére kerülhet át: a tragikus (költő-)sors a szinte komikus előadás révén lesz egy végletessé torzult helyzet jelképévé. A vers aztán a Létezés lehetőségének költeményévé válik, az első szakaszban megismert kulcsszavak (ólomgolyó, Menny) az antropomorfizált kozmosz jelképévé emelkednek, az én, az egyén, a költő halála a világban uralkodó létrontódásra enged következtetni; s ha előbb az *én* még a költői *vén*ában elrejtőzhet, a vers végére a röppenésnyi lét *én*je *né*maságba fúl (megfordítva a hangsort, visszájáról láttatva az individuum vereségét). S ha a vers Gumiljovjának nem adatott meg sem a goethei válaszlehetőség (Von der Gewalt, die alle Wesen bindet, befreit der Mensch sich, der sich überwindet: az erőszaktól, amely minden lényt megköt-fogva tart, akkor szabadulhat meg az ember, ha felülemelkedik), de a rilkei gesztus sem (Überstehen ist alles: minden csak kitartás. (Jékely Zoltán ford.), viszont az azonosulás e halállal, az ólomgolyóként-lét, a rálátás ez élet és halál abszurditására, mégis a költői győzelmet teszi lehetővé. A groteszk hangvételt erősíti, hogy az utolsó szakasz újramondja a „vezérszavakat" – más szövegösszefüggésbe rejtve, valamint az áthajlások (s ezzel kapcsolatban az említett anagramma) a hangsúlyozottan versszerű, a lírai portrévers ellen hatnak:

Ólomgolyóként átsurrantam én a
Világon, s úgy szállt vélem, mint soha
Még senkivel, az égen át a néma
Kométa: az Orosz História.

(Ráadásul a *néma* is bele van rejtve a *Kométa* szóba, a szójátékot, a hangok-betűk egymásra játszását fokozandó.)

Baka István lehetőséget lát a különféle minőségű áthajlásokban, egy, az eddigiektől eltérő versszerűség kikísérletezésére, kötetének kiadása óta publikált verseiben hasonló megoldásokra találtam. Elsőnek az *Alföld* 1995. júliusi számában közreadott versből idézek, hogy második példámat az ezt követő kitérő után írjam le:

A menny is, akárcsak a pléhkuka fénylik, –
esik, nem esik, csupa fém-
csillám a világ: a metáll, ami kéklik
s zöldell, nem a fű, nem a fény...

(Március)

S bár a Gumiljov-vers végéhez idézhettem volna Vajda János üstököslátomását a költő magányáról, a következőkben a Baka-líra egy távolinak tetsző előzményére hívnám föl a figyelmet.

Erdélyi János a tőle megszokott lelkiismeretességgel és tanáros alapossággal vette szemügyre az 1850-es esztendők közepén Arany János „kisebb költeményei"-t. A megfontolt méltatások, finom megállapítások mellől nem hiányoztak az elmarasztaló szavak sem, hibáztatja a költőt verstani, grammatikai vétségek miatt, az áthajlásokért (!), „névelő, kötszó, összetételek két sorra szakadnak, esnek el..." – rója föl, majd: „Meghiszem, hogy mindez a forma szűkkeblűségétől van; elengedhető is volna, ha nem hatna erőszakkal a gondolatmenetre." A megbírált versek között van egy részlet az *Arkadia-féle* című Arany-költeményből, amelyből idézném az egész strófát, mielőtt Arany János szempontunkból is igencsak tanulságos válaszlevelének idevaló passzusait citálnám. Az 1853. január elsejére (elsején?) írt vers tehát ezt mondja:

Elpipáznék téli este
Kávéházban, névnapon:
Koppasztanám a madarat,
Ha már meg nem foghatom;
Fosztanám a tollat, tudni-
Illik a...
De amiről szólni sem po...
Litika.

Mielőtt azonban Arany János és Baka szófelbontását sietve összekapcsolnánk, jöjjön Arany poétikailag is fontos (ön)értelmezése:

„Ez játék, melyet kevesen vesznek észre, de hogy Kegyed észre nem vette, csodálom. Arról van szó, hogy a magyar ember politizál – ugy a mint *most* politizálhat.

Koppasztanám *a madarat,*
Ha már meg nem foghatom;
Fosztanám a tollat tudni-
Illik a...

Könnyű észrevenni, miféle *madár*, miféle *tollfosztás* (a leghálátlanabb dolog) van szóban. Most következik, hogy kimondjam a szót, de *nem merem*, nem tanácsos, mégis valahogy ki akarom nyögni s így fordítom:

De a miről szólni sem po-
Litika

A nagy többség ezt úgy érti, hogy nem *sűlt* a vers, azért szakaszoltam a szót: holott én magát az állapotot festem az előadás által." (Minden *kurziválás* Arany Jánosé.)

A humorkeltés eszközeként használt „szakaszolás" állapotfestő funkcióval rendelkezik; s bár az iskolás poétika az 1850-es években tiltotta, a komikum kicsiholása érdekében az iskolás poétikában is jártas Aranytól felmentést kapott. Már csak azért is, mivel a komikum a félbe maradt allegorizálást segíti, a Bach-korszak közepetájt ki nem mondhatót a célzás révén sejteti. Ilyen módon nem egyszerűen stilisztikai „segéd"-eszköz, hanem versszerkezetet alakító tényező, amely visszahat a stilisztikai eszközökre. Emellett olyan versbeli elem érvényesülését mozdítja elő, mint az elhallgatás, a megszakítás. Talán itt leljük kezdetét annak, amit Baka sokféleképpen alkalmaz új kötetében, továbblépve Arany János kezdeményén. Csakhogy joggal vethető föl ennek a kitérésnek a fölöslegessége, hiszen Arany és Baka között más, közbülső állomások is vannak. Ezért, ennek az érvnek gyengítésére tartogattam második példámat erre a helyre. A *Kortárs* 1995. 6. száma közölte Baka István *Toldi* című versét. A legalább témájában, címadásával Arany Jánosra emlékeztető költeményből idézem az alábbiakat:

tömegkonyhának látom most Uram
a Mennyedet egy bádogperemű ho-
rizontnyi éj jut itt mindenkinek...

(Rímként Baka a hűhó-t csattantja el, teljessé téve a nyelvi játékot.)

Így talán mégsem oly erőltetett Baka kísérletének visszavezetése Arany Jánosig, különösen akkor nem, ha egy Arany János-művet megidéző Baka-vers szintén él a „szakaszolás"-sal.

Pedig aligha az a fajta játszi félelem, beszédes elhallgatás készteti Bakát a szakaszolásban rejlő többféle lehetőség próbájára, jóllehet, a deretorizálás (láttuk) mindenképpen eredménye e kísérleteknek. Ennél azonban többről van (lehet) szó. Azt a fajta álcás versalakzatot, amelyben egy verseskötet jellegét meghatározó és egy történelmi/irodalmi/művészeti világtapasztalatot reprezentáló figura köré csoportosítható, azt a dialógussorozatot, amelyet a jelen költője folytathat a maga irodalom/művészettörténetével, Baka István a *Sztyepan Pehotnij testamentuma* című kötetében megformálta, már csak az alteregók búcsúja maradt erre a kötetre. Viszont ott elindította – egyelőre még az előző kötetek tónusában – a kisciklusos versépítkezést, amelynek éppen a két-három versre korlátozottság miatt nem nyílik lehetősége arra a fajta körképszerű megoldásra, amely viszont a terjedelmesebb ciklusokban a többféle léthelyzet leírásában eredményesnek bizonyult. A *November angyalához* mindig újabb tapasztalat alapján, a kulturális emlékezet más régiójába alámerülve fokozottan veti föl az ezredvégi művészlét tragikus kérdéseit, a szó megőrzésének, felmutathatóságának, teherbírásának gyötrő gondolatait. Így a szóba vetett bizalom megszerzésének reményében a szó elemzését, részeire bontását is el kell végeznie, a régebben kimondottak helyét is meg kell terveznie a szüntelen változó költészetuniverzumban. Ezért lehet a költő legszemélyesebb titkainak tudója Pygmalion, a művész, aki alkotásától az új élet reményét várja. De aki

a magános művész reprezentánsa is, s aki a lét-megértés birtokába szeretne jutni, a „volná"-tól a „van"-ig, s aki hinni akar az érzelmek által való megértés lehetőségében.

Pygmalion a kőből építene magának életet, megszólítja a követ, mert a kőbe faragott fájdalomnak (Karel Schulz Michelangelo-regényének címét idézve: a kőbe zárt fájdalomnak) életre keltése a maga magányával rokon szenvedéstörténet tükröztetését is jelenthetné: a „kő is énekel" Baka kötetzáró versében, „Lépj ki a kőből" – fordul a művész-szobrász Galateiához, ekkor következik el a pillanat, amikor (Eisemann György megállapítását idézem) „a mítosz vagy a műalkotás kifejezi a kő »hangjait«, »szavait«". Majd így folytatja, példának hozva Weöres Sándor költeményét *(A kő és az ember)*: „Úgy tűnik, a szikla egyedül a hasonló szenvedés előtt tesz vallomást: némaságát, mélységes csöndjének kitörését csak az érti meg, aki a kőben lakozó fájdalmat magában is felismeri." Bezárulni látszik a kör, művész és alkotása egymást tételezi, egymást formálja, formálná, ha egyik a másik fájdalmának értője–szószólója lenne.

A mítosszá váló történet alakítja a Carmen-kisciklust. Nem az „eredeti" szüzsét emeli át a maga lírájába Baka István, mellőzi Mérimée tudóskodó, kissé körülményesen előadott históriáját, Bizet operájában leli meg az igazi eseménysort. Annál is inkább, mivel Blok 1914-es versciklusa is ebbe az irányba mozdult (a versekben a librettóból találunk sorokat). Az ítéletére váró Don José emlékezését adja Baka István három verse, egy olyan, minden létezőt átfogó, minden teremtmény jövőbeli létét meghatározó történéssort, amelyben az érzelmi történet egyetemes, világszerű: Carmen neve itt nemcsak szó, hanem *élet s halál esszenciája.* Carlos Saura, „neves spanyol rendező" nyilatkozott a *Magyar Nemzet*nek operafelfogásáról: „Számomra a Carmen a lélek és a vér drámája [...] A halál története. A halálé, amely szükségszerűen következik ennek a cigánylánynak az életéből [...] Tragikus história tele energiával és reménytelenséggel." A spoletói fesztiválon megrendezendő előadásról pedig ezt mondja: „Velasquez, Goya, Doré fényei, színei, hangulatai inspiráltak. Időtlen Carment szeretnék megmutatni, mítoszt mesélünk el, nem pedig karneváli mulatságot." (1995. július 4.) Blok hasonlóképpen gondolkodhatott, mikor az operaénekesnő Ljubov Alekszandrovna Andreeva Del'maszhoz versciklust küldött, ott Carmen Don José sötéten kegyetlen sorsában egy felejtett himnusz visszahangzása, az egész élettel kell a szerelemért fizetni, Bakánál Don José mintegy Pygmalion fájdalmának megtestesítője: „énelőttem / Nem voltál, és ha nem vagyok, / Nem is lehetnél..." De amiként a versek emlékidéző hőse megjeleníti a történet mögött rejtőző világnyi sorsokat, akként ezek a sorsok a tovább hagyományozódás révén lesznek részei a világ továbbgördülő létének. Teremtés és halál, árulás, és feloldó, végtelen halál, az *ítélet*, amely magába foglalja az *életet*, a lengő hóhérkötél, amely Carmen nevének dallamát zengi, Carmenét, aki *kármin*, mindezek olyan halállal igazolódnak, amelynek története igézetként marad meg a mindenségben. Az utolsó órák tisztánlátásával a szükségszerű tragikumot nem oldozza békévé az emlékezés. Kaján varázslatként remeg tovább José és Carmen „hagyománya", a Carmennek megadatott bűvkörbe mégsem volt José számára belépés, az aréna-létet csak Carmen élhette meg tökéletesen, José szerepe a Carmené mögé szorul.

Még a Blokéhoz képest is más Baka Carmenje (a spanyol rendezőével meglepően rokon), Blokon keresztül egészen Puskinig juthatunk vissza, a magyarra Jókai Mór által tolmácsolt *Cigányok* című poémáig, csakhogy ami Puskinnál az emberi szuverenitás éthosza, Bakánál teremtő és teremtmény, ihlető és ihletett fájdalmas viszonya, amely a teljességig tör, megtapasztalván, hogy e földi lét csupán megközelítésről tud, nem a tel-

jességként értett célról. A művész, az alkotó hiába tervezi meg (a maga számára?) a tökéletességet, azt csupán sejtheti-sejtetheti, ahogyan Baudelaire *A művészek halála* című versében az idea lényegében megközelíthetetlen marad.

S hogy Baka Blok Carmenjére reagál, a századforduló művészproblematikáját használja előszövegként, az akmeisták sorsának tanulságait tágítja huszadik századi sorssá, jelzi: miképpen képes a századfordulós modernségnek éppen azokat a gondolatait-történeteit egy utómodern horizontból szemlélni és a magáévá sajátítani, amelyek a halálra nyitott művészlét önsorsát formáló lehetőségeit a művészet/irodalom nyelvi kérdéseivel, új nyelvi játékok keresésével kapcsolják össze. Így Baka versei mindenképpen reflektálnak a klasszikus modernség kérdésfeltevéseire, ekképpen a kivételes formakultúrával megjelenített szerepváltozatokra, a nyelvkrízist is érzékelve, ám teszik ezt egy (mint írtam már) Heidegger utáni korszakban. Anélkül, hogy az avantgárd és a neoavantgárd más típusú nyelvi kísérleteiből integrálna a maga lírájába (akár csak) ötleteket is. Az, hogy a szavakban rejlő szavak titkát fürkészi, némileg rokonítható Kosztolányi Dezső rímjátékaival, a formatisztelet megnyilvánulása szembenáll a forma- és képrombolás anarchikus manifesztációjával. Hogy az *én* meg az *élet* olvasható ki más szavakból (mint bújtatott jelentés), ennek a lírának lét- és szubjektumértelmező hajlamaira enged következtetni. Baka a rímre is bízza a szavakba foglalt szavak révén felhangozható dialógust, a hasonló hangzás, a bennefoglaltság a költői-emberi öntudat keserű játékosságát, a groteszk által rejtett tragikumot hordozhatja. A formatisztelet egyben az esetlegességeken diadalmaskodó mesterséghez való ragaszkodás, a szóba, a rímbe, a jambusokba fogózás, az általuk képviselt rend szembeszegezése a kaotikus környezettel/világgal szemben:

Kéjek s kínok között vezet az ember
Isten vagy emberek jelölte útja
Csodálod-e hogy amire befutja
Halálvággyal telik nem félelemmel
S akármit tesz ölelve *bár vagy* ölve
*Visszazuhan a Káosz-anya*ölbe

Kutattalak s nem leltem rád Uram
Most megpróbálom mégis kitalálni
Valaki vagy Te vagy csupán akármi
Sorvégre rímnek jól jöhetsz ugyan (...)

Megszabadultam Tőled mégis árvád
Vagyok Uram ki várva várva vár rád.

(Én itt vagyok)

A vers, a rím, a szójáték tehát a szabadság? A kötet több versében sürgetett-vágyott megszabadulást a vers hozhatja el? „Az alkotás, a bálvány?" – miként Baudelaire írta? Baka István, a hol tiszta, hol „kancsal" rímekkel válaszoló költő nem tágít a megformáltság igényétől, Máraival együtt nem a Rendszert, hanem a Rendet keresi, a létezését. Az 1976-1983 között vezetett *Naplójába* jegyezte föl az emigrációjában létével aktív Márai: „»Lenni« több, mint csinálni valamit." Baka mintha válaszolna a száműzött pályatársnak:

Én az lennék, ki nincs, de léte több,
mint bárkié a létezők között,

Mert vanni *könnyű* – lenni *nehezebb*
Léleknek, földi árnyképek felett.

(Változatok egy orosz témára.
Baka István kiemelései.)

A páros rímű asszonáncok megtéveszthetnek, a magánhangzók páronként csengnek össze, a mássalhangzók a keresztrímet sugallják. Mindkét módon összeolvashatók a szavak, mindkét módon a létezésre reflektál a sokféleképpen értelmezhető jelentés. Miközben épül a *rend*, Baka létének határai a vers határai, az ő létének háza a verseiből épül.

JEGYZET

Itt nem érintettem azokat a problémákat, amelyeket Baka István költészetéről másutt írtam: *Van Gogh szalmaszéke.* Tiszatáj, 1994/8; *Baka István hetvenkedő katonája.* Jelenkor, 1995/6. szám.

*

Ezt a dolgozatot gépiratban eljuttattam Baka Istvánnak, aki szokása szerint tüzetesen elolvasta. A maga fanyar módján *nekrológ*ként aposztrofálta írásomat. S bár tudtam, amit tudni és sejteni lehetett, közhelyszerű tiltakozásommal nem voltam képes elűzni a hirtelen támadt feszengő érzést. Hiszen a *November angyalához* az élőknek szól, az életről, a szenvedésről, amelyet a létező él át, s a szenvedélyről, amely éltet. Nem mertem dolgozatomban leírni, mert patetikusan hangzott volna: talán az 1980-as 1990-es évtizedek egyik legjelentősebb költőjének kötetéről szólhattam; de a testi távozás óráiban hihetem, hogy az életmű, amely elsősorban majd műfordításokkal gazdagodik, meg kéziratban maradt alkotásokkal, az időben növekedni fog, jellegzetes magyar és közép-európai *költői* üdvtörténetként, szavak inflációjával szembeszegülve a szónak esendőségében is létünket megnevező aktusaként. Veress Miklós a hosszú és kanyargó útra, honnan nincsen visszaút, Baka Istvántól várta az Arany-obulust; a költőtársnak ajánlott versre immár a megszólítottnak van szüksége. Neki, aki bőséggel ontotta elénk költészete nemes valutáját, hol orosz, hol francia, hol német, hol más nemzetbeli nyersanyagot is beleolvasztva a magyar termésbe. Ez azonban velünk marad; szavait nemcsak egy fájdalmas élet jussán zengik vissza az időnek bércei: a századok.

Egyéb hivatkozott szakirodalom

HAMVAS BÉLA: *Májá* (1945.) = Arkhai és más esszék. Szerk.: Dúl Antal. Szentendre, 1994. 175–264.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A nyelv mint alkotótárs.* Alföld, 1995/7. szám

EISEMANN GYÖRGY: *Szisziphosz köve és csillaga.* = Ősformák jelenidőben. Budapest, 1995. (Az idézetek a 27. lapon.)

ÁRPÁS KÁROLY

A fohászkodó

BAKA ISTVÁN: NOVEMBER ANGYALÁHOZ

A kritikus bizonytalansága

A recenzens helyzete nehéz. Egyszerre kell szembesülnie egyrészt a műalkotással és azok kompozíciójával: a kötettel, másrészt azokkal az információkkal, amelyek irodalomtörténeti tényekké kövülnek majd.

Baka István új kötete önmagában is jelentős, hiszen a kötetben megjelent tizennyolc alkotásból egy 1993-as, kettő (az is egy vers része) 1995-ös, s a többi annyira új és egységes, ahogyan eddig egyetlen kötetében sem: mind a megelőző 1994-es esztendő termése. Hétszázharminchat sor – mérhető-e terjedelemre az esztétikai élmény?

A költő siet – a betakarítás évszámai imponálóan sorakoznak: *Égtájak célkeresztjén* (válogatott és új versek) 1990., *Beavatások* (próza) 1991., *Farkasok órája* (versek) 1992., *Sztyepan Pehotnij testamentuma* (versek) 1994. A költő siet? Erről szó sincs – a közölt versek olyan műalkotások, amelyek a gondosság tekintetében minden poétikai követelménynek megfelelnek, miközben őrzik Baka István-i jellegzetességeiket.

Baka István – talán Pilinszky Jánoshoz hasonlóan – hosszú ideig hallgató költő volt. A hallgatás érlelte az utóbbi öt év látványos fölfutásának verseit, mégsem lenne helyes a hallgatás, az elhallgatás dimenzióiból ítélni meg ezeket a költeményeket. Már csak azért sem tartanám szerencsésnek, mert a befogadó nem ismerheti a műfordító Baka teljesítményét – csak az kaphat pontos képet az életműről, aki erre is figyelmet fordít. A könyvkiadás adósunk máig egy könyvvel: Baka István összegyűjtött műfordításainak közreadásával.

A kapcsolat a szerzővel – sokszor megnehezíti a kritikus dolgát. Az elfogultság azért okoz gondot, mert nem lehet, vagy legalábbis nehéz a személyiség vonzásától eltávolodni (s ha másik végletbe sodródom?), s vajon lehet-e objektív általában a recenzens? Pedig mind a Baka-életmű, mind a jelen kötet megérdemli, hogy – élményeinktől akár elvonatkoztatva is – a potenciális befogadók körét tágítandó: az igazságra törekedjünk! Mi az igazság? A lassan kétezer éves kérdésre nem tudunk megnyugtató választ – helyettünk szól a mű, mely a befogadóval eggyé válva lehet csak az egyetlen helyes válasz, ha... „Ha, akkor az véletlen." (Esterházy Péter)

A kompozíció példája

A szerző hat ciklust formált az 1993-as, 1994-es és az 1995-ös verseiből. A recenzió terjedelmét meghaladná, ha a cikluskompozíció történetét fölvázolnánk – az azonban tény, hogy ennyire egyértelmű, világos és követhető szerkesztéssel eddig egyetlen Baka-kötetben sem találkozhattunk.

A hat ciklus eltérő mennyiségű és terjedelmű költeményt tartalmaz: az első hármat (72 sor), a második szintén hármat (58 sor), a harmadik hatot (118 sor), a negyedik ismét hármat (144 sor), az ötödik is hármat (138 sor) és a hatodik megint hatot (206 sor). A költő a csoportok belső rendjének a kialakításában is következetes: minden

esetben az első alkotás a cikluscímadó vers. Érdemes összeolvasni a cikluscímeket és a cikluscímadó költeményeket – *Háry János búcsúpohara, Vadszőlő, Gecsemáné, Tél Alsósztregován, Yorick visszatér* és *Philoktétész* – : valami titkos jelentés rejlik mögöttük, szinte a szemünk előtt tágul a tér és az idő. S akkor még nem is vizsgáltuk meg az 1:2, 1:2, 1:5; 1:2, 1:2, 1:5 aránypárokat! Pedig a misztikával, kabbalával, transzcendenciával hangsúlyozottan foglalkozó Baka miatt ez egyáltalán nem elhanyagolható kérdés.

Külön figyelmet érdemel, hogy a kötet címadó verse viszont a fentiekkel ellentétesen, kötetzáró műként jelenik meg! Bizonyára az sem véletlen, hogy a hatodik, a *Philoktétész* című ciklus utolsó alkotásaként. Valószínűnek tartom, hogy az olvasóban kialakuló kristályos tisztaságú kötetszerkezet képzetét a választott formák is nagyban befolyásolják. A nyomdai tükör is alátámasztja ezt. A petrarcai szonettek majdnem egyharmadát adják a kötetnek, de nem egységes tömbben: a második ciklusban kettő (egy címhez kapcsolva), a negyedikben is kettő (de mindkettő három-három tulajdonképpen) és a hatodikban egy (ez éppen a címadó). A kedvelt 4x4-es „magyar szonett"-jeiből csak két ciklus tartalmaz néhányat: a második egyet (éppen a cikluscímadó) és a harmadik kettőt (egymás után). Feltűnően sok van az 5x4-esekből – ez eddig ilyen nagy arányban sosem fordult elő: az elsőben egy, a harmadikban kettő, a negyedikben egy (s ezeket a „rész-verseket" összefogja a Carmen-téma) és a hatodikban újra kettő (s ráadásul a középső kettős). A 18 versből 14-nek a szigorú zárt formája még az avatatlant is a kompozíció erejére figyelmezteti. Ezt a hatást „semlegesíti" némiképpen az írásjelek elmaradása számos versben, vagy a sor-, versszak- és versáthajlások gyakori előfordulása.

A fentiek a tüzetesebb vizsgálódás előtt is bizonyítják, hogy Baka István a nagy „poeta doctus" elődökhöz felnőve az egyik legavatottabb ismerője a költői formáknak. Látványosan egyszerű kötetkompozícióját át- és átszövik formaötletei, stilisztikai, verstani bravúrjai. Átszövik – de mesteri visszafogottsággal: még amikor „rájátszik" is valamilyen, a megítélést egyszerűsítő megoldásra, akkor is, mint a régi intarziás bútorokon vagy rokokós, biedermeieres varázsképeken egyszerre egy új, nem sejtett jelentés tűnik elő. A kompozíció monolittá, „menhír"-ré csiszolja, sajtolja az azt alkotó költeményeket – nehéz lenne közülük egyet-egyet kiragadni.

A ciklusokról

Ha az egész kompozícióra tekintünk, akkor számba kell venni a kisebb egységeket is. Baka verseinek, ciklusainak és köteteinek olvasásakor nehéz nem gondolni az Ady Endre-i példára. (Ez egyébként egyáltalán nem olyan ritka a mai magyar irodalomban: a Szegedről induló Géczi János például így tervezte meg kezdetben az életművét.) A ciklusokon belül az egyes versek is alkothatnak elkülöníthető csoportokat. Ezek a kisebb egységek olyan versek, amelyeket egy cím alá rendelt a költő, vagy sorszámmal, vagy önálló címmel – a II. ciklus harmadik verse ilyen (2 mű), a IV. ciklus mindhárom költeménye (3-3 alkotás), valamint a VI. ciklus második (3) és negyedik (2) opusza. Így az eredetileg tizennyolc alkotás harmincnégyre bővül (ez Fibonacci-szám).

Ezzel csak jelezzük a lehetséges továbbgondolás irányát. A ciklusokról éppen úgy nem lehet kimerítő elemzést írni, ahogy a kötetről és a versről sem. Kísérletünk értelme annyi, hogy közelítésünkkel fogódzót adhatunk azoknak, akik csak most kezdik bejárni, megismerni, föltérképezni a Baka István-i teremtett világot.

Háry János búcsúpohara

Garay János 1843-ban írt elbeszélő költeményéből emelte ki a költő az újabb alterego-figurát, kinek kilétéről az eredeti árulkodik: „És itt magát értette az obsitos *baka*, / Ámbár lovon sosem volt éltében jómaga: / De annyit emlegette és annyiszor lovát, / Hogy végre is huszárnak kellett hinni magát." (kiemelés tőlem – Á. K.). A keretes szerkesztésű alkotásban nemcsak az obsitos vitéz jelenik meg az archaizáló latinizmusokkal, hanem a távlatokkal ironikusan játszó költő is: százötven év megszűnik, Garay vagy Baka, az első és harmadik személyű elbeszélő fölcserélhetősége és összemosódása – miközben Szekszárdra utal a szerző, az obsit fogalma kosztolányis távlatot nyer (lásd Ének a semmiről és „A Nixbe ejt le prüsszentő halálom" viszonya). Az elbeszélő költeményt sejdítő 10/11-es jambikus sorok laza keresztrímben kapcsolódnak egymáshoz, jobbára asszonáncok, de azokból is a gyengébb hatásúak.

A ciklus középső verse az öt liter tokaji aszúval is díjazott *Háry János bordala*. Az ajánlás – Az Alisca Borrendnek – szintén a reformkor és a boldog békeidők (a *Szekszárdi mise* Séner Jánosának ideje) világát idézi, de áthomályalanak a bordal világán a *ma* nem sötét tónusai is. Baka képei a népies, párrímes nyolcasokból robbannak elénk, közülük kiugrik az életmű negyedik láncmetaforája: *pitymallat-alkony-óborok!* (3. vsz.) – az első a *Helsingőr*ben olvasható: „hal-ember-vérszaga", a második a *Döbling*ben: „Döbling-Magyarország-Pokol", a harmadik a *Tél Alsósztregován* 2. szonettjében; „róka-sansculotte-fogakkal".

A harmadik vers – *Háry János csőszdala* – szintén keretes szerkezetű költemény; a csősz-figurában nemcsak a Háry János-i vitézség veszti fényét, de besuhan az Ady Endre-i meg nem értett, érdemtelen sorsra jutott zseni tragikuma is. A létösszegző allegória lezárja a ciklust, véglegessé formálva azt a figurát, amelynek értelmezésére Fried István vállalkozott Baka István hetvenkedő katonája (A tragikus Háry János) című tanulmányában (Jelenkor, 1995/6.).

Vadszőlő

Aki a Baka válogatta és fordította 1988-as kis kötetet ismeri, annak ismerősek ezek a versek is. Nemcsak a Pehotnij-kötet forrásvidékének megismerését jelenthetik, hanem azt a bensőséges viszonyt is bemutatják, amely a költőt Arszenyij Tarkovszkijhoz fűzi. Az ajánlások és a lábjegyzetek („Ezek a versei csak fordításban léteznek.") által kifeszített háló versei – *Vadszőlő*, *Változatok egy orosz témára*, *Orosz szonettek 1., 2.* – összeszövődnek más Baka-művekkel (s nemcsak pehotnijokkal), hogy azt a regionális kulturális érintkezést hitelesítsék, amely ugyan a hatalmi-politikai-történelmi sorsközösség függvénye; ugyanakkor ezek a művek *lentről* nézetten/érzékeltetve egyetemes emberi létélményt fogalmaznak meg. A szenvedés-versekből orosz–kelet-európai módra csillog át az emberiesség tolsztoji reménye.

A kísérletező versek csemegék a poétikát és a verstant értő közönségnek; játékos kihívást is hordoznak: hogyan szólalhatnak meg ezek a művek az általunk ismert(?) orosz nyelven. Baka István – aki Puskintól a legújabb kortársakig fordítja (nívódíjakkal!) az orosz irodalmat – a nyugatosok mércéjének is megfelelve tágítja világképünket, bővíti önismeretünket.

Gecsemáné

A századforduló szecessziós témavilága szűrődik be a ciklus hangulatába. A franciás, könnyed megoldások (századvég, ezredvég) értékét a létösszegző versek szorongásos ironikussága, gunyoros depressziója adja. A *Gecsemáné* Olajfák hegyi, nagycsütörtöki számadását a paraszti-népi hiedelemvilág szóhasználata oldja. (Megjegyzem, a kézirat 22 sora rejthet utalást a tördelésre: 10 – 4 – 8 soros egységek különülnének el egy-egy tollvonással.) A *Szekér* című versben fölsejlik az ismert Pilinszky-kép (Harbach 1944), de az egyetemes halál-fenyegetés a bakai lírai énre szűkül. A *Zsoltár* a Balassitól Adyig, Babitsig ívelő jóbos, ábrahámos feleselés verse, már-már voltaire-iánus ateista színezéssel. A *Siralomház* pedig a Babits által is fölhasznált Munkácsy-élmény újragondolása, de más távlatokban, dimenziókban – ismét a lírai én világára szűkítve (s itt érzünk legtöbb kapcsolódást a Háry-ciklushoz). A *Klepszidra* rokokós, biedermeieres képe, miközben az infúziós tartozékokkal mosatik egybe, Kosztolányira emlékeztető módon a Molnár Ferenc-i gyermekkor-élményt (nemzedékek kötelező olvasmánya) idézi föl egy Mint aki a sínek közé esett – pillanatban. A *Csak a szavak* című alkotásában az első és a harmadik versszak kezdő sorának nyitóképe – Isten versként ír a térbe(?) – önevokáció is egyben: az *Égtájak célkeresztjén* című kötet záróversét hívja elő (*Tájkép fohásszal*).

Tél Alsósztregován

A ciklus három epikus indíttatású kompozíciót fog össze: Madách falusi vállalt magányát, melyben sűrűsödik a feleségével történő végső szakítás kérlelhetetlensége, a Mérimée-Bizet-(Saura) Carmenjéből Don José önvallomását, és mintegy az utóbbihoz kapcsolva egy önéletrajzi szonett-trilógiát.

Az 1993-as Madách-pályázaton első díjat kapott *Tél Alsósztregován* című hármasszonett kapcsolható korábbi műveihez: *Aeneas és Dido*, *Fredman szonettjeiből* és a *Trisztán sebe*. Baka utat talál az eddigi verses- és fordításkötetekhez, teremtett figuráihoz, elbeszéléseihez (*Vasárnap délután*), hangjátékaihoz (*Isten a városban avagy a csodaszarvas pusztulása*), sőt tárcahőseihez, akár Darvasi-alakokhoz is. Ahogy a Tragédia átsejlik a kúriai hangulaton, úgy jelenik meg egyre több Baka-utalás, hogy a kétféle teremtett világ összeérésével az ábrázolt két világ is összemosódjon, hiszen sorskérdései is egyek.

A *Carmen* három carmenszerűségét (lat. dal) még úgy is kiemeli a forma, hogy az elsőben 9/8-asok váltakoznak, a második csupa 8-as, a harmadikban pedig 8/9-esek támasztják alá a mindenütt azonos keresztrímeket. A népdalforma Nagy László Lorca-fordításait is idézi, ám José alakja (gyalogcsendőr, finánc) szintén Baka alakmásának tekinthető – ezt az azonosító feltételezést életrajzi adatok is megerősíthetik. Szemünk láttára lesz Joséból Baka; a lírai én ilyen expresszív szenvedélyessége talán még a zenében sem érzékelhető. (S nem ilyen szenvedélyes a libretto gyenge magyarításának, Márton László *Carmen*jének főszereplője sem.) A költő úgy tud szólni a halálra, életre szóló szerelemről, ahogy a magyar irodalomban eddig kevesen – s mint előadó is maradandó élményt nyújtott a rádióban.

A harmadik ismét szonett-trilógia: a feleségének ajánlott *Pügmalión* a *Magdolnazápor* szerelmes verseit idézi, de az ív hasonlóan töredezett, mint a ránk maradt klaszszikus ókori görög épületek. Húszegynéhány év – és az egymásra utaltság döbbenete visszhangzik a műben, amely rezignáció helyett dithüramboszba vált át: „...Fogadd lángját tüzemnek! / Hidd el, szívem kevéssel is beéri: / S nincs vágya más – csak égni,

égni, égni." A vers lendülete egységesebb, mert a három szonettet nyelvtanilag egy szöveggé formálja a nagy áthajlásokkal – ez a megoldás is jellemző az utóbbi években Baka Istvánra.

Yorick visszatér

Hosszú versek alkotják az ötödik ciklust, amelyeknek értelmezését nehezíti az írásjelek hiánya is. A művek egyértelműen az evokációra épülnek, az önevokáció mellett József Attila, Rimbaud és Villon a legtöbbször megidézett alkotó. A *Yorick visszatér* nehézkes formáját a 10 soros versszakok belső finom eltérése adja: megváltozik a rímkombináció, elmozdulnak a szótagszámok, s a 10/11-es jambusokba belevegyül a magyaros verselés is. Másrészt a fáradt Yorick olyan hibákat is elkövet, mint a második versszak 4-5. sora közötti durva áthajlás, mégis kor- és személyiségfestő ez is. A lírai én azonosíthatóságát szolgálja az utalás: „...De én Uram *bakád* én hol vagyok..." (kiemelés tőlem – Á. K.).

A *Yorick panaszdala* a *Yorick arsch poetikája* párverse lehet, főleg trágár travesztiája miatt, de különbözik attól, mert ebben a panaszban minden szót a szenvedés formált blaszfémikussá. Az alantasságnak a testhez kötöttség mellett azért is van létjogosultsága, mert a lírai énnek a maga hitetlenségében és hittelenségében Hamlet és a régi, jó Dánia vesztével semmi nem maradt, csak az alattvaló dühe.

Búcsú barátaimtól – a ciklus utolsó verse végül is nem került a kötet végére. Baka 1995 januárjában illesztette be utolsó előttinek a legkésőbb elkészült műveket – csak egyetérthetünk a költővel, hogy nem bontotta meg a kompozíciót. Az utolsó vers tehát nem utolsó. A vers helye a gyűjteményben nem engedi meg, hogy jelentését „túlbecsüljük", a befejező búcsú inkább az alteregókat illeti, mint a barátokat és a befogadókat.

Philoktétész

Azt hiszem, hogy az összehasonlító irodalomtudomány művelői kedvükre olvasgathatják a ciklus verseit. Evokációk és önidézések a világ és magyar irodalom szövegei mellett a Baka-szövegeket is „játékba hozzák": már-már József Attila-i minden mindennel összefügg értelemben.

A *Philoktétész*ből a zenei szerkezetet emelném ki: 1. A (1. sor), 2. B (1. sor), 3. A' (1. sor), 4. B' (1. sor), amely tökéletesebben érzékelteti *A tükör széttört* (1980) négyes zenei variációit. Figyeljünk az egységek sorszámára és szótagszámára! Az *Orosz triptichon* című költeményben nemcsak Jeszenyinre emlékezik, hanem a századelő orosz művészeire is. A *Gumiljov a Csekában*, a *Jeszenyin az Angleterre-ben* és a *Cvetajeva Jelabugában* című imitációs szerepjátékok a halál előtti pillanatot kívánják megragadni: a lírai én egyes szám első személye és „nevetlensége" a szerző kétségeiről és kérdéseiről árulkodik.

Az *Én itt vagyok* újabb nekifutás az ember-Isten viszony értelmezésére, párosrímű önálló egységével külön fölhíva a figyelmet a zárásra: „Megszabadultam tőled mégis árvád / Vagyok Uram ki várva várva vár rád." A *Strófák 1., 2.* és a *Van Gogh börtönudvarán* című versek összekapcsolódnak – nem a téma, hanem a versszituáció miatt: akár a rab, így érezheti magát a lírai én, hiszen a séta egyszerre nyitja meg a szabadságot jelképező-ígérő eget, s szembesíti a falakkal, a test korlátaival, az ehhez kapcsolódó szenvedéssel.

November angyalához

A címadó verset vizsgálhatjuk önmagában, összevethetjük a ciklus többi versével, tekintettel lehetünk arra, hogy a költő mindkét kötettervében ezt tekintette legfontosabbnak – nem biztos, hogy közelebb jutunk a költői üzenethez: „Csak egyet *egyet* nem mondhattatok ki / A legnagyobbat a Titoktalant" *(Búcsú barátaimtól).*

A petrarcai szonettformát jóformán csak szerkezetében őrzi, hiszen a tizes jambusok igencsak jambikusak, a rímek hangsúlyozottan keresetlenek, sőt, a szokatlan szóösszetételek is próbára teszik a felolvasót. Ám az oktett és a szextett szabályos zárása és kapcsolódása mesterre valló, Petrarcát idéző; csak az arany babérlomb kék lege helyett krizantém-ölű „őszöm angyala" vár. S a várakozás sejtelmessége teszi még elégikusabbá az ősz-toposz lehetőségeit kibontakoztató versvilágot.

Várakozás és ősz-érzet: nemcsak a vers, a ciklus, hanem a kötet egészét meghatározó életérzés ez. Ennek is az állandó kettőssége szólal meg a könyv opuszaiban: ki várakozik / kire várakozik, és honnan értelmezi az őszt – tavasz és nyár felől vagy a tél felől: az alkotó döntött – s bár ebben a harcban elfáradt, sebeket szerzett –, de alkotni, élni akar. *(Jelenkor Kiadó, Pécs, 1995.)*

(Köszönöm a szegedi Deák Alapítvány segítségét.)

TANULMÁNY

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

A „beszélő" nyelv világteremtése

JÁTÉK, ÖNTÜKRÖZÉS ÉS „INTERPENETRÁCIÓ" A TERMELÉSI-REGÉNY-BEN

A grammatika nem mondja meg, hogyan kell felépülnie a nyelvnek ahhoz, hogy azt a célját betöltse, hogy így meg így hasson az emberekre. Csak leírja, de semmiképpen nem magyarázza meg a jelek használatát.

(Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások)

A kritikát meglehetősen készületlenül érte a *Termelési-regény* írásmódjában megnyilatkozó nyelvhasználat. Anélkül, hogy ismételni kényszerülnénk Mészáros Sándor kitűnően dokumentált fogadtatás-történeti tanulmányának következtetéseit[1], külön ki kell emelnünk, illetve más nézőpontból is megvilágítanunk az ott levont tanulságok némelyikét. Tünetértékű ugyanis, hogy a regény fogadtatásában – s itt nincs számottevő különbség publicisztikai, írói és szakkritika között – a korábbiakhoz képest még inkább elmélyül a kognitív és gyönyörködtető esztétikai funkciók (evidenciaként kezelt) ellentéte. Néhány jellemző kivételtől[2] eltekintve kifejezetten olyan reflektálatlan kritikai nézőpontból, amely öntudatlanul is tagadja az irodalom nyelv- és beszédművészet-jellegét. Vagyis azt tételezi föl, hogy az esztétikai *élvezet* olvasás-tapasztalata okvetlenül kizárja a mondottaknak, mint a közlés problémamegoldó potenciáljának pozitív – etikai, ideológiai, politikai – *vonatkoztathatóságát*. Mindebből az a képtelenül irodalomidegen paradoxon jött létre, hogy Esterházy „tobzódó nyelvi játékosságához"[3], és „már-már zseniális tehetségéhez kétség nem fér"[4] ugyan, de az „idézőjeles »komolytalanság« megfoghatatlanná"[5] teszi e „távlathiány jegyében fogant"[6] művet. Király István etikoideológiai aggodalmával végül azért hangzik tökéletesen egybe az irodalom*történeti* ideológiakritika ítélete is, mert az esztétikai „jelentés" applikációját úgyszintén csak az értékek normatív dehistorizálásával tudja elképzelni. A Kenyeres Zoltán bírálatában elhangzó verdikt azért bizonyul aztán a legsúlyosabbnak, mert a történeti módszertudat hiánya Heller Ágnes régi Kosztolányi-bírálatát termeli újra: „az értékbizonytalanság – az alantas, léha cinizmustól a magas, pátoszos rezignációig – minden előfordulási formájában, minden megnyilatkozási fokozatában szomorú és szánalmas állapot."[7]

Az ilyen kritikai elvárások a világ szimbolikus rendjének egyfajta ideologikus konstrukciójából származtatták saját normatíváikat: egy beavatkozásként és állásfoglalásként értett irodalmi funkcióra hivatkozva fogalmazták meg a „mozgósító korparancsnak"[8] való írói megfelelés követelményét. Elhanyagolva és háttérbe szorítva ezzel a szabad és instrumentális játéknak ama gyönyörködtető funkcióját, amelynek – az iro-

dalom nélkülözhetetlen konstitúciós elveként – felismerhető, sőt hangsúlyos szerepet juttat a *Termelési-regény*. A hetvenes évek magyar irodalmához képest legalábbis szokatlanul is hangsúlyosat. Fogadtatása ezért világíthat rá különös élességgel egy alapvető műbírálati anomáliára. Éspedig a – valóság mimetikus reprezentációjaként elgondolt – esztétikai imagináció jelentéstani egyneműségének, illetve a szerzői „üzenettel" szembeni elvárások „komolyságának" igénye közötti közvetlen összefüggésre.[9] Értelmezhetnénk mindezt Kant nézetéből akár úgy is, mint egy szabadságától megfosztott szellemi kultúra defektes válaszát arra a helyzetre, amikor az esztétikai tapasztalat kérdése – mivel az érdekből keletkező szükséglet „nem engedi (...), hogy a tárgyról alkotott ítélet szabad legyen"[10] – etikai kontextusba vont megismerési problémává egyszerűsödik. A játék tehát azért válik kérdéses irodalmi műveletté, mert az „als ob" imaginációjának elve az esztétikai gondolkodásnak ebben a korlátolt horizontjában gyakorlatilag applikálhatatlannak bizonyul. A hetvenes évek magyar kritikájában ugyanis csak az a mű számított vonatkoztathatónak, ahol – ha rejtjelezve is bár, de – fölismerhetők voltak a szerzői véleménynyilvánítás közvetlen formái. Esterházy regénye alighanem azért került ilyen példátlan és érdemtelen kritikai pergőtűzbe, mert sikerült kilépnie a mimetikus affirmáció szűkös keretei közül, s egyidejűleg maga mögött hagynia a hetvenes évek irodalmának allopoietikus[11] rendszerét is.

Óriási jelentősége volt tehát annak, hogy – a *Termelési-regény* nem kis szerencsére – ekkor már az irodalomtudomány bizonyos irányzatai is meghaladták a fenti koordináták kényszerű egyoldalúságait. S valóban, elsősorban az irodalomtudomány kritikai „beavatkozására" volt szükség ahhoz, hogy e mű kapcsán visszanyerje létjogát egy olyan esztétikai megértésforma, amelyik nem valamely „ábrázolt" értelemnek (mint önmagával azonos és egységes üzenetnek) a „megfejtésében", illetve politológiai minősítésében látta a műbírálat feladatát. Az *Ötfokú ének* néhány értelmezése ugyanis már olyan irodalom-felfogásnak adja a példáját, amely a fenti értelemben nem tekinti „adottnak" a szövegek jelentését. A jelentés „sokkal inkább abból a játékból keletkezik, amely egy bizonyos jelentés megtalálásakor megszűnik, kiegészíthetőség esetén viszont annak lefordíthatósági közegévé teszi a szemantikát, ami a természete szerint nem szemantikai. A hozzárendelés (Besetzung) kiegészítő jellegében így tükröződnek a szöveg variációs és szeriális játéklehetőségei..."[12]

Veres András így például a történetek önkényességével hozza – produktív értelemben – összefüggésbe a játékot[13], Szegedy-Maszák Mihály az emberi szabadságvágy kifejeződéseként értelmezi annak szeretetét[14], s Bojtár Endre is úgy észleli, „könnyed, szabad szellem lebeg a könyv lapjai felett".[15] De pl. Kis Pintér Imre korán mértékadóvá lett, biztos ítéletű írása[16] nyomán másoknál is feltűnnek gyönyörködés és kogníció együttes elismerésének értékszempontjai: „a játék, a meglepetés, a szinte zsonglőri szintű nyelvbirtoklás és -alakítás ötletei »betű szerinti és minden lehető értelemben« vonatkoznak világunkra".[17] Úgyszintén a szabad és instrumentális játék egyidejűségének méltánylására enged következtetni Balassa Péter – némileg talán bombasztikus – kijelentése is: „Itt minden komoly: játék, itt minden játék: komoly".[18]

Ha tehát azt mondottuk, a *Termelési-regény* azzal kezdeményezte az irodalomértés fordulatát, hogy az epikában először tette láthatóvá a modernség lezárulásának poetológiai horizontját, a kritikai recepció nézetéből hasonlóképp hangsúlyoznunk kell, hogy egyidejűleg megkérdőjelezte a posztrealista allegorézis – nyelvfeledettségben megrekedt – olvasásmódjának érvényét is. Az esztétikai gyakorlatban nagyrészt azon feltételek változásai következtében, amelyeket nem sokkal korábban Roland Barthes

– egy más nyelvfelfogás nézetéből, ám úgyszintén kritikailag – a következőképpen magyarázott: „A realizmus mindig bátortalan, és túl sok *meglepetés* vár ránk ebben a világban, amelyet a tömegtájékoztatás és az általános politizálódás olyan beláthatatlanul bőségessé tett, hogy már képtelenség belevetítés útján leképezni; a világ mint irodalmi tárgy elillan; a tudás faképnél hagyja az irodalmat, amely többé nem lehet sem *Mimézis*, sem *Matézis*, hanem csupán *Szemiózis*, a nyelv lehetetlenségének kalandja, egyszóval: *Szöveg* (nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a »szöveg« szó mindössze megkettőzi az irodalom fogalmát: az irodalom egy véges világot ábrázol, míg a szöveg a nyelv végtelenségét formázza: tudás, ésszerűség, felfogható értelem nélkül)".[19]

*

Utaltunk már arra, hogy – mint minden alakuló életműben – az új alkotások Esterházynál is átértelmezik, megváltozott összefüggésekbe helyezik a korábbiakat. Szegedy-Maszák Mihály a *Fuharosok* kapcsán jelzi egyfajta retrospektív átértelmeződésnek a lehetőségét, melynek következtében Esterházy korábbi könyvei olyan alkotásmód példáiként is felfoghatók, ahol hangsúlyosabb poetológiai jelentősége van fantázia és valóság oppozíciójának, mint a *Termelési-regény*ben: „a *Termelési-regény* utólag a *Dichtung und Wahrheit* kettősséggel társítja *Fancsikó és Pinta* kapcsolatát".[20] E természetes átértelmeződések azonban nyilvánvalóan csak akkor ismerhetők fel, ha megfigyelhetők a folytonosság azon jelzései is, amelyekhez képest a módosulások egyáltalán beállhattak. Mert igaz ugyan, hogy a *Termelési-regény*ben sokkal tudatosabbak – s ilyenként magát az értelmezhetőséget is befolyásolják – a szöveg önreflexiós műveletei, azt mégsem téveszthetjük szem elől, hogy az új mű hangsúlyos beszédszerűsége jól érzékelhető sajátossága volt már mindkét novelláskötetnek is. Fantázia és valóság működő feszültsége többnyire ugyanis mindkét könyvben a nyelvi imagináció önmagára (legalábbis) emlékeztető eljárásaiban oldódott fel. A *Fancsikó és Pinta* „nyelvből megalkotódó" történetei megítélésünk szerint a *Termelési-regény*ben is olyan grammatikai feltételrendszer szerint őrzik meg folytonosságukat, amelyben alapvetően nem módosulnak a szöveg önfejlesztésének körülményei. A történetek itt is a nyelvből fejlenek ki, ezért fogadható el az öntükrözés indokolt reflexiójaként a krónikásnak az a megjegyzése, mely szerint ennek az új műnek akkor ismerjük fel a meghatározó szervező elvét, ha úgy tekintjük, mint a „regény(t), amint írja önmagát". Kétségtelenül növekszik ugyan a történetet mint „epikus folyamatot" értelmező elbeszélés disztaxiája[21] – legalábbis amennyiben a linearitás elvének megbontása nem egyszerűen a történetelemek sorrendi cseréiből, hanem a többféle („fiktív" és kvázi-valóságos) történet egyidejű fejleményei közötti tájékozódás folytonos megszakításából származik –, és ez a tény fokozza is az elbeszélés diszkurzivitását. Nem vezet azonban oda, hogy a beszéd mint szöveg pusztán a nyelvi dimenzión belül tegye megbízhatóan felismerhetővé önmaga jelöleteit. Nyelvi imagináció és *elképzelhető* valóság oppozícióját tehát a *Termelési-regény* sem szünteti meg olyan radikálisan, mint a *Finnegans Wake*-, vagy a *Zettels Traum*-típusú alkotások.

Annak feltételeit, hogy a szöveg beszédként viselkedhessék[22], illetve, hogy ez a beszéd öntükröző elbeszélésként szólalhasson meg, az a poetológiai eljárás teremti meg, amelyik a dolgok világa elé a szavak világát helyezi s mintegy az előbbit származtatja az utóbbiból. Vagy, ahogyan a regény egyik epizódjában – a logikai empirizmus modorában – olvasható: „A világnak meg kell felelnie a róla adott leírásoknak". A nyelv elsődlegességének tapasztalatából táplálkozó beszéd itt kétségtelenül szorosan

kapcsolódik Kosztolányi későmodern örökségéhez, aki azt vallotta, „A nyelv él, lüktet, fejlődik. (...) Sohasem készül el."[23] Innen tekintve a nyelv a „szavak világának" alkotásaként készülő külső világ analogonja.

Esterházynak ez az elgondolása azonban elsősorban a korai Barthes strukturalista nézetein alapul. Különösen a nyelv irodalmi lehetőségeinek vonatkozásában. Mert az ugyan kétségtelen, hogy Kosztolányi és Barthes nyelvfelfogása között vannak hasonlóságok, meghatározónak azonban az ellentétek bizonyulnak. A korai Barthes ugyanis teljességgel félreérti azt a Humboldtot,[24] akihez Kosztolányi alighanem a legközelebb állott. Barthes persze nem annyira a nyelvről alkotott nézeteivel, mint inkább az író nyelvben való elhelyezkedésének gondolatával hatott Esterházyra. A strukturalizmus horizontján belül ő alapozta meg a grammatikalitás („a grammatikai tér") Chomskytól eltérő értelmezését. Ugyanakkor sok tekintetben az ő ösztönzéseinek volt köszönhető az is, hogy új összefüggések tárultak fel az irodalom nyelvi létezése[25] és a nyelvben „feloldódó" szubjektum mibenléte között is. „A nyelv nem állítmánya egy szubjektumnak – írja a *Kritika és igazság*ban –, amely kifejezhetetlen, vagy amelynek a kifejezését szolgálja; a nyelv a szubjektum. Nekem úgy tűnik (és talán nem egyedül én gondolom így), hogy pontosan ez határozza meg az irodalmat..."[26] Hogy Esterházyt mélyen befolyásolták az irodalomnak ezek a korai Barthes-nál megfogalmazódó *nyelvi* dilemmái, azt jól mutatja, hogy a *Termelési-regény* után is gyakran visszatér a nyelv és világ kompatibilitásának horizontjában képződő kérdésirányokhoz. Az irodalom nyitott alakulásfolyamatát a *Bevezetés a szépirodalomba* ezért hozza kölcsönös összefüggésbe a kész jelentésformulába nem rendeződő világ lezárhatatlan folyamatával:

„...az irodalom léte nem más, mint a technikája... (...) ezért van irodalom, mert a jelek bizonytalanok. Ez a *technika azt mondja, hogy a világ értelme kijelenthetetlen (...) AZ IRODALOM AZÉRT LEHETSÉGES, MERT A VILÁG MÉG NEM* KÉSZ"[27]

(Realizmus és elkötelezettség: etc.)

Minthogy e nézetben csak egy lezárult világ értelme bizonyulhat kijelenthetőnek, ezért mondhatja a korai Wittgenstein is, hogy „a világ értelmének a világon kívül kell lennie"[28]

A *Termelési-regény* nyelvfelfogásának ez a kettőssége annyiban persze nem feszültségmentes, hogy a beszéd teljességének tapasztalatát a szavak és a dolgok kompatibilitásával próbálja összhangba hozni. A regény nyelvi önreflexiója ezért törekszik a világ rendjének olyan imaginatív exemplifikációjára, amelyben nincs ontológiai különbség szöveg és a dolgok létmódja, térbeli elhelyezkedése között. A *Termelési-regény* öntükröző eljárásait ez a törekvés egyéníti az egész modern magyar epika fejlődéstörténetében. Nemcsak az önreflexió olyan módjairól van itt szó, mint amelyek az *Édes Anná*ból (a szerző színrelépése saját regényében) vagy az *Esti Kornél*ból (a cím és a szerzői/szereplői név kölcsönös tükröződése a könyv címlapján, illetve ugyanennek a viszonylatnak újbóli, az elbeszélés szövegén belüli értelmezése) ismeretesek. Extrém példaként említhető szöveg és külső valóság egymásrahatásának olyan kölcsönös egyenértékűsége, amikor nemcsak a szavaknak van módja a dolgok és a szöveg történésének egyidejű reflektálására, hanem a külső valóság tényeinek alakulása is befolyásolhatja az alakuló regényszöveg aktuális öntükröződésének feltételeit. A szavaknak és a dolgoknak az elbeszélés nyelvszemléletéből következő koincidenciáját kezdeményezheti egyrészt maga az aktuális szöveg: „És akkor mentem, és kerestem egy illeszkedő jelenetet, hogy az aztán megtörténjék velem." De – az irodalomban egyébként igen ritka fel-

cserélhetőség jegyében – kezdeményezheti a dolgok fakticitásának valamely, az elbeszélés hatalmában nem álló változása is. Amikor György úr kocsmájában a mester a flipperkirállyal találkozik, ez a fajta metareflexiós hatás az esemény és a róla való beszámoló fáziskülönbségéből keletkezik:

*„Szervusz, Petikém. Mit iszol, fűzfa!" „Szevasz, öreg." „Mi van, öreg? Fűzfa, de régen láttalak... Mi van veled?" „Megvagyok. Nők, pia, kábítószer." „Gyerek?" „Egy lány, egy fiú."**

A főszöveg e részletéhez a *-gal jelzett alábbi elbeszélői kommentár csatlakozik:

A kézirat első verziójában ez a részlet így festett: „Gyerek?" „Az nincs, csak egy lányom." „Nem számít az csak egészséges legyen." – Dehát aztán a hírhedt nyomdai átfutás és az aggályos kidolgozás biztosította időben született néki egy fia. „Látja, barátom, az irodalom a töredékek töredéke; abból, ami történt és mondva lőn, a legkevesebbet írták le, abból, amit leírtak, a legkevesebb maradt meg." – De lettek más hatások is, például azóta nem mondhatja hitelesen ő: „Én vagyok a család egyetlen hímtagja". Ám: egy bon-mot-val kevesebb, de mennyi nyerés, a fiúgyerek által, a mélységben. Akárha az ítészeit követné ő. Nincs egészen erről azért szó.

Minthogy azonban az öntükrözés elve éppúgy meghatározza a regény hozzáférhetőségét, mint belső hermeneutikai viszonylatrendszerét, közelebbről is meg kell vizsgálnunk azt a nyelvhasználatot, amelyik a kompozíciótól a regény belső nyelvtanán át egészen a közvetlen nyelvi megformálás szintjéig áthatja a *Termelési-regény* szövegvilágát. Az önreflexiót a mű egész szerkezetére kiterjesztő horizonton belül Esterházy írásmódját legalább két olyan sajátosság jellemzi, amelyek a nyelviség tapasztalatát irodalomtörténeti érvénnyel emelik az esztétikai alkotás mindenkori előfeltételévé. Egy általánosabb esztétikai, illetve egy szűkebben vett irodalmi-hagyománybeli összefüggésen keresztül téve láthatóvá a nyelvhez való viszony változásának következményeit. A *Termelési-regény* idézett nyitánya, illetve a hozzá fűzött kommentár ugyanis egy olyan írásmód rejtett logikáját tárja elénk, amelynek a működését a Saussure-féle anagrammák nyelvszemléleti implikációira lehet visszavezetni. Művészetnek és valóságnak a magyar irodalmi hagyományban is mélyen gyökerező oppozícióját – utaltunk már rá – itt olyan esztétikai elképzelés váltja fel, amely nem a valóság „világszerű realitását", hanem a nyelv összjátékát tekinti a műalkotás eredetének. Szükségszerűség és kontingencia egyidejűleg teremti ezt az összjátékot. Azaz, miként a nyelvi praxisban, az irodalmi beszédben sem arról van szó, mintha – valamiféle eset-törvény logika szerint – reprodukált szabályok feltételeznék a jelentésalkotás relevanciáját.

A nyelvi összjáték kontingens összetevőinek megnövekedett szerepe a műalkotásban ugyanis a nyelvnek egy ritkán felismert – s talán még ritkábban méltányolt! – képességét teszi láthatóvá. Nevezetesen azt, hogy rajta döntően nem mint szabály- és szókészleten, hanem mint múlandó, egyszerre pusztuló és keletkező *folyamaton* keresztül jut érvényre az esztétikai jelentésképzés időbelisége. „A nyelv – figyelmeztetett már Humboldt –, ha valódi lényegében fogjuk fel, állandóan és minden pillanatban múlékony/ideiglenes valami (*Vorübergehendes*)."[29] Nagy része lehetett ennek a belátásnak abban, hogy Nietzsche közbejöttével éppen az a Wittgenstein erősítette meg ezt a kritikai szabályfelfogást, aki talán a legnagyobb hatással volt Esterházy nyelvszemléletére. Mert ha – a nyelvi szabályokhoz hasonlóan – a számolás szabályait a számolni tanulás folyamatában tanuljuk meg, voltaképpen „nincs szükség szabályra. (...) Szabály szerint számolunk, ez elég."[30] Innen tekintve a (nyelvi) kontingenciák irodalmi felérté-

kelődése nemcsak a nyelv eszköz- és készletjellegű felfogását tette kérdésessé, de részint éppen innen vált beláthatóvá az is, miért nem a valóságösszefüggésekből magyarázható meg az esztétikai jelentésképződés miként je.

A modernséget lezáró „linguistic turn" horizontjában az aktuális szöveget tehát nem a valóság – s intencionális értelemben még csak nem is az autonóm szerzői kompetencia – előzi meg, hanem más szövegek. Nyelv(ek) tehát, amely(ek)nek a hatalmát nálunk először Szegedy-Maszák Mihály hozta kapcsolatba az esztétikai jelentésalkotás produktív kiteljesedésével: „Saussure nem bizonyos irodalmi művek furcsaságát, hanem olyan szimbolikus olvasásmódot ismert fel, mely bármiféle nyelvi jellegű alkotás esetében érvényes megközelítés lehet, annál is inkább, mert – túllépve Starobinski következtetésein és válaszolva Saussure kételyeire – feltételezhetjük: a szöveg esztétikai hatása egyenes arányban van azzal, mekkora szerep jut a nyelv mögötti nyelv(ek)nek"[31] S valóban, a műalkotás létrejöttét „megfogalmazódás"-ként értelmező mesterről itt is azt tudjuk meg, hogy az alkotás munkája a világ interdiszkurzusára való ráhallgatáshoz kötődik. A nyelvre való ilyen ráhallgatás hangsúlyozása szintén annak elbeszélői megerősítésével lesz azonos, hogy a szavaknak nem a világ, hanem más szavak mennek elébe:

Hát hisz ahogy sétafikázik, szotyolázik és vakaródzik ő, s hunyorogva belehallgat érdektelen beszélgetésekbe, mondhatni: a Világ Konverzációjába, az mind, nemdebár, lerakódik őbenne, s ő meg puha léptekkel, a ragadozó tigris szerint várakozik...! Kemény munka ez.

Mármost ha a nyelvet humboldti értelemben a beszélés teljességének tekintjük, a *Termelési-regény* nyitóepizódja példaértvénnyel testesíti meg az irodalmi jelentésképződés összetett nyelvi interakcióit. S bennük is az uralt, illetve uralhatatlan komponensek jelentésteremtő potenciálját. Ennek az elbeszélés-szekvenciának az egysége két olyan, térben elválasztott szövegrész együttműködéséből keletkezik, amelyeknek az egymást kölcsönösen értelmező összjátéka egy műbeli kijelentés nem-identikus ismétlődésével zárul. A regényt nyitó mondat – „Nem találunk szavakat." – poétikai státusza azért bizonyul azonnal összetettnek, mert ezt a frazeológiai értékű kijelentést egy, a dolgozószobájából a gyárudvarra letekintő vezérigazgató fogalmazza meg, akiről a nyitófejezet tartalmát előzetesen összefoglaló tartalomismertetésből tudhatjuk, hogy „ő egy hármasiker". Nemcsak hivatali, hanem családi státuszából következően is hozzászokhatott tehát a többes szám elsőszemélyű beszédmódhoz. Ahhoz tehát, amely a konvenció szerint mindig másokat is megszólaltat, elvileg mindig másokkal beszél együtt.

A szerzői alteregó kommentárja e kijelentésnek azonban olyan *aktuális* indoklására tesz kísérletet, amelyik a mondatot elválasztja ugyan saját frazeológiai származásától, de fenn is tartja e származás emlékezetét. Fönntartja, mert a szövegalkotás paradigmatikus tengelyén a „vak vezet világtalant" formula felidézésével megerősíti a frazeológiai nyelvhasználat jelenlétét, miközben a szólások figurális értelmét egyidejűleg referenciálissá teszi, azaz, távolítja is saját konvenciójuktól. Az a nyelvjáték ugyanis, amellyel az író replikázik („Szavakat vezet világtalan.") lényegében a két frazeológiai értékű kijelentés ironikus kontaminációját vonatkoztatja az elbeszélői tevékenységre. Eszerint olyan elbeszélő/szerző írja e történet/regény szövegét, akinél immár okkal merülhet föl a kérdés, vajon milyen jogon „vezet" szavakat olyasvalaki, aki nincs birtokában a szavak vezetésének képességével (hisz a „vak vezet világtalant" szólás konnotációja értelmében ez a szerző *nem lehet ura a nyelvnek*, mert nincs felruházva az *íráshoz* szükséges kompetenciákkal). Egyidejűleg azonban ugyanez a nyelvjáték győzheti meg az olvasót annak a felfogásnak a jogosultságáról is, mely szerint a szerző *éppen azért* tart-

hat igényt irodalmi mű alkotására, mert elismeri a tőle függetlenedő nyelvi interakciók jelentésképző szerepét. A kommentár tehát végül joggal ismétli meg *szerzői kijelentésként* a vezérigazgató mondatát. Ez az ismétlődés ugyanis a narratív sematika felől – a kettejük helyzete közti hasonlóság miatt – nem szorul indoklásra: a szó szerinti jelentésátvitel bekövetkeztéhez elegendő az elbeszélés formális teljesítménye.

A jelentés *nem-identikus* ismétlődéséről valójában azonban az elbeszélés belső hermeneutikai viszonylatai gondoskodnak: minthogy a megismételt mondat a történetmondás szintjéről a történetet értelmező elbeszélés szintjére kerül át, ebben az új helyzetében esztétikailag *is* dekódolható kijelentéssé válik. Amint ugyanis teljesülnek a kijelentés elmozdíthatóságának feltételei, rögtön megnyílik az öntükröző értelmezhetőség horizontja. Hiszen a vezérigazgató későbbi elbizonytalanodó kérdése – „Ennyire ki lennénk szolgáltatva a viszonyainknak?" – a kialakult önreflexiós horizontnak köszönhetően egyidejűleg akár olyan szerzői kijelentésként is olvasható, amely a beszélő mindenkori nyelvi szituáltságának ellentmondásosságára vonatkozik. Mert ha poétikailag éppen előttünk jöttek létre a kettejük beszéde – s egyáltalán: a különböző kijelentések és nyelvek – közti irányíthatatlan szemantikai interferencia bizonyos intertextuális feltételei, akkor a nyitómondat ismétlődésében annak bizonyítékát is szemlélhetjük, miként válik az (akart vagy akaratlan) posztmodern *re-writing* a nyelv általi megelőzöttség elháríthatatlan tapasztalatának megnyilvánítójává.

Láthattuk tehát, hogy elsősorban a nyelv eszközjellegű használatának felfüggesztése nyitja meg a teret az öntükröző alkotásmód poétikája és az elbeszélői közlés eltérő értelmezhetősége előtt is. Az elbeszélés diszkurzusának ilyen alakítása lényegében megszünteti a jelölés denotatív formáit, s helyette olyan világot revelál, amely lehetséges jelentések exemplifikált együttesének tekinthető. A *Termelési-regény* jelentésképzése azonban meggyőző példáját adja annak, hogy a jelölés hiánya még nem jelenti egyúttal a dolgokra való utalás megszüntetését is. Az olyan művekben azonban, mint amilyen a *Termelési-regény* is, az exemplifikált jelentések vonatkoztathatósága – éppen a nyelvhasználat hangsúlyosan figuratív jellege következtében – olyan olvasói műveleteket feltételez, amelyek a szöveg és környezetének határait nem szűkítik irodalom és valóság oppozíciójára. A *Termelési-regény* olvasójának tehát olyan befogadásra kell berendezkednie, ahol ezek a határok inkább szöveg és másik szöveg, közlésmód és másik közlésmód, nyelv és másik nyelv(ek) regiszterei, tapasztalat és másfajta tapasztalat, saját és idegen világ szimbolikus rendjei között húzódnak. Láttuk már, hogy e határok változékonyságából következően a fiktív elem gyakran valóságosként léphet fel, a valóságosnak pedig olykor mindössze annyi a jelentősége, hogy leleplezze és feltárja a maga képzeletbeli eredetét. A regény második részének (*E. följegyzései*) olvasója például olyan heterodiegetikus (ön)életrajzi elbeszéléssel[32] találja szemközt magát, ahol – éppen az elbeszélés inszcenírzott diszkurzusa jóvoltából – nem tudja biztonsággal elkülöníteni egymástól a „valóságosan", vagy pedig csak „képzeletben" megtörtént epizódokat. Annak a tudásnak a birtokában legalábbis bizonyosan nem, hogy a szerző életrajzának ezt az időszakát egy, a szerzővel nem azonos elbeszélő mondja el. A Mikszáth-epizódot olyan elbeszélés formálja *történetté*, amelyiknek a narratív kódja nem tárja fel a történet „valódi" képtelenségét. Az epizód jelentésképző horizontja annak függvényében alakul ki, hogy képes-e az olvasó felfüggeszteni azokat az értelmezési eljárásait, amelyek különbséget tesznek „valóságos" életrajz, illetve fikcionált életrajzi elbeszélés között. Az elbeszélés grammatikájának szabályai felől ugyanis nem láthatók be a kétféle történet külső instanciáinak különbségei: nincs módjuk felvilágosítást adni arról, miért

csak a kétféle írói magatartás különbségeinek hasonlóságai felől indokolt az idősíkok felfüggesztésének olvasói méltányolhatósága. A narrációnak erre a fajtájára joggal mondhatjuk, hogy aki a regényt érteni akarja, annak többet kell megértenie az elbeszélés grammatikájánál. Azaz, legyenek mégoly viszonylagosak is a szubsztanciális epikai tényezők közötti olvasói tájékozódás fogódzói, bizonyos értelemben az öntükröző, figuratív nyelvhasználat is referencializálható. Nincs sok létjoga tehát annak a jólismert kritikai szólamnak, amely Esterházy írásmódját éppen a vonatkoztathatatlanság, a jelentés „megfoghatatlansága" felől kárhoztatja.

A mimetikus olvasásmód uralma alól kivont elbeszélés persze még kevésbé tartja fönn annak illúzióját, hogy a jelentésnek éppen a megfoghatóságban vagy a megfoghatatlanságban kellene keresnünk a legfőbb ismérveit. Az elbeszélői kijelentések idézett (ön)ironikus többértelműsége ugyanis nem a szöveg *sajátja*, hanem kizárólag abban az interakcióban bizonyul eltérően értelmezhető „jelentésnek", amelyik elengedhetetlen feltétele az értelemképződésnek. Jeleztük már, hogy Esterházy regényének nyelvhasználata rendkívüli mértékben rá van utalva az aktív és reflektált befogadói műveletekre, s – ami ezzel másfelől egyet jelent – nagymértékben szabaddá is teszi őket. Nem egyszerűen azzal például, hogy felbontja a kezdet és a vég genetikus sémáit leképező, lineáris elbeszélés nyelvtanát. (Azt ugyanis egyrészt minden elbeszélés felbontja[33], másrészt a jelenség radikalizációja sem a 70-es években vette kezdetét.) Sokkal inkább úgy, hogy abban az értelemben sem korlátozza az aiszthészisz funkciójának szabadabb érvényesülését, mintha annak a konzisztencia-képzés előre „megadott" sémáit kellene követnie. A recepció oldalán persze mégis csupán olyan eljárásokat enged meg, amelyeknek annak ellenére létrejön a közös horizontjuk, hogy a befogadásnak – a két történet sorrendjét akár fel is cserélő, illetve e sorrendcseréket a lábjegyzetekhez igazodó megszakításokkal végrehajtó olvasással együtt – legalább négy változatát teszik lehetővé.

A befogadás e variatív kötöttségéhez ráadásul olyan markerek alkalmazása is járul, amelyek afféle átkapcsolási pontokként lépnek fel az olvasás folyamatában. Így annak teremtik meg a lehetőségét, hogy a különböző, egymástól tartalmilag olykor egészen távol álló elbeszélői szekvenciák között hasonlóságokat fedezhessen fel az értelmezés. Ám ezeknek a markereknek (jegyzet, index, nyíl, azonos személy, név, motívum, szó, mondat stb.) nemcsak a sokfélesége szembeötlő, hanem az is, hogy működésmódjuk nagyon is meghatározza a befogadó irányultságát. Mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy olyan képződménynek fogja fel a *Termelési-regény*t, amelyről a prospektív (esztétikai-észlelő) olvasás szakaszában még azt sem szükséges eldöntenie, egy vagy két regényt olvas-e egyáltalán. A főcím ugyan egybetartozó és egységesként olvasandó szöveget ígér, de az alcím paratextuális[34] utasítása *(Kisssregény)* már téma és horizont feszültségét is jelzi. Ugyanakkor nem zárja ki a főcím – s így az ígért történet – „elkomolytalanító", tehát eleve kettős, reflektált értelmezhetőségét sem. Az a tény pedig, hogy a mű a két szöveg egymáshoz való viszonyát külön markerekkel is jelzi, összeolvasásukat pedig mintegy általuk vezérli, maga is a különbségek hasonlóságában alapozza meg a két történet kapcsolatát. „A marker – írja e funkciókettősségről Ben-Porat – mindig azonosítható mint egy másik, független szöveghez való odatartozás eleme vagy sémája."[35]

S valóban, a *Termelési-regény* két történetének viszonyát hasonló funkciókettősség jellemzi. Ha eltekintünk a markerek utasításaitól, az *E. följegyzései* c. – hosszabbik – rész éppúgy függetlenedik a fikcionált termelés-történettől, mint amennyire az is tőle. Ugyanakkor, amennyiben az *E. följegyzéseit* az első történet (s önreflexív értelemben az

egész regény) elkészültét kommentáló elbeszélésnek fogjuk fel, akkor ugyanúgy termelés-történetként érthető, mint a mű „főszövege". A két történet egymásban való tükröződésének tehát technikailag a markerek teremtik meg a feltételeit, a tükrözés indokoltsága pedig a szövegeket létrehozó alkotói tevékenység (eltérő jellegű) hasonlóságában van. Hiszen a második történet elbeszélője maga is létrehozásnak („termelésnek") tekinti saját munkáját:

„Ha valamire figyelünk, nem szerencsés, ha velünk is történik valami. Mert megváltozunk, és akkor már nem tudni, hogy az észlelet kinek a számlájára írandó." (Heisenberg úr ötletéből – E.) Eztán egy igen szemrevaló, az alkotás mélybarlangjaiba vezető megjegyzéssel élt ő: „Olyan hamar leváltozom a dolgaimról." (Én ne tudnám! Aki e változásokat követem, és ezáltal létrehozom a dolgokat! és ezáltal egyre inkább tempó-hátrányba kerülök; szaporodnak a jelek.)

A két történet összekapcsolását és a köztük megformálódó összefüggések leírhatóságát meglehetősen bonyolítja az elbeszélők személyének megosztása is. Minthogy itt nem egyszerűen a perszonális indexek különbözőségeiről, hanem különféle modalitások összjátékának változó alakulásáról van szó, az elbeszélőket inkább hangnem szerint, mintsem személyükben érdemes azonosítani. A nyelvjátékon túl ugyanis kevés értelmét látjuk annak nyomozásába kezdeni, vajon az „Eckermann, Johann *Peter*" és a szerzői név monogramjainak „véletlenszerű" egybeesése milyen következményekkel jár az elbeszélés dikciójára. Azon túl, persze, hogy a második történetben elvileg egy indexikusan jelzett „önéletrajzi" elbeszélés lehetőségét is számon tarthatjuk a heterodegetikus biográfiai történet értelmezési változataként. A nevek egybeeső kezdőbetűinek függvényében ezen keresztül annak van – igaz, nem csekély – jelentősége, hogy nem zárható ki az értelmezésnek az a nagyon is *reális* lehetősége sem, mely szerint a színlelt Eckermann-stílus reverenciáján folyvást átütő irónia szerzői önirónia ként is visszahat a jelentésképződésre.

Az egész mű fikcionált kisregényre, illetve életrajzi jegyzetekből formálódó történetre osztása a Salinger-féle ikerregények szerkezeti elvét követi *(Franny és Zooey, Magasabbra a tetőt, ácsok* és *Seymour: bemutatás)*. A szerkesztés arányainak rokonsága abban is megfigyelhető, hogy a kisregény közelítőleg ugyanúgy 1:3 arányban viszonyul az életrajzi történet terjedelméhez, mint Salingernél a *Franny*-történet terjedelme a – szintén krónikás modalitású – *Zooey* c. részéhez, ahol egyébként hasonlóképp kettős az elbeszélő identitása. A kisregény narrátora korlátozott illetékességű, perszonális elbeszélő. A „perszonális" jelző persze csak a narrátor elbeszélői helyzetére vonatkozik. Viselkedése arra a köztes helyzetű (mert teljhatalommal föl nem ruházott) auktoriális elbeszélőére emlékeztet, aki személyében ugyan nem azonosítható, ám az előadásán – mivel elsősorban a látottakról tudósít – mégis nyomot hagynak a perszonális benyomások[36]. A számítástechnikai intézet egy napjának minden eseményét ő kommentálja ugyan, de ez a kommentár többnyire a közvetlen „Sichtbericht" formáira korlátozódik.[37] Az *E. följegyzései* c. rész – mint heterodiegetikus életrajzi (vagy, mint láttuk, önéletrajziként is értelmezhető) elbeszélés – történeti narrátort imitál, akinek az elsőszemélyű elbeszélése a „szerző" személyéről, mindennapjairól, a vele megtörtént dolgokról tudósít. Ez a konstrukció – a Goethe/Eckermann analógia felidézésével – elsősorban a szöveg és a szöveg környezetének összefüggéseire irányítja a figyelmet. A markerek néhány esetben arra is határozottan utalnak, hogy a két történet főszereplője felcserélhető: Tomcsányi és a mester személye legalább két esetben explicite is azonosítódik

egymással. Minthogy továbbá E., a krónikás – aki Esterházy életéből vett epizódokat rögzít, „elmés mondásait" s irodalombölcseleti fejtegetéseit gyűjti, s lejegyzi a kisregényre vonatkozó nyilatkozatait – maga is szerzői alakmás, az íróra négy fiktív személy utal: 1. Tomcsányi (a kisregény hőse), 2. a kisregény nem azonosítható elbeszélője, 3. Esterházy Péter, a jegyzetekben szerepeltetett szerző („a mester") és 4. a jegyzetíró krónikás, a képzeletbeli E(ckermann), J. Peter. Tomcsányi és a kisregény elbeszélője között ezért szerkezetileg hasonló viszony áll fönn, mint Esterházy és a krónikás között. Mindkét esetben a szerzői alakmásra irányuló (ön)tükrözésként is felfoghatók az elbeszélői műveletek. A különbség csak annyi, hogy az első elbeszélőviszonyban a fiktív, az ezt ismétlő másodikban a valóságos közvetlenség illúziója teremtődik meg.

Azzal az összefüggéssel nincs különösebb értelme foglalkoznunk, hogy a két elbeszélőviszony miért pusztán kvázi-szerzői vonatkoztatást tesz lehetővé. Azaz, hogy miért nem értelmezhetők a denotatív valóságjelölés eseteiként. Az irodalmi interpretáció nem követheti a valóságos életrajzot instanciává emelő értelmezések útjait. Annál is kevésbé, mert e művelethez legfeljebb irodalmon kívüli eszközöket vehetne csak igénybe. Némi sarkítással fogalmazva: az a hiperbolikusan elrajzolt epizód, amelyben Lollobrigidát olthatatlan vágy kínozta volna a mester iránt, „igazságtartalom" szempontjából elvileg talán ellenőrizhető, de az epikai imagináció szempontjából még akkor sincs jelentősége, ha a mű kvázi-életrajzi információnak tetemes százaléka *valóban* megfeleltethető is az író személyes életkörülményeinek. E „tényeknek" és információknak ugyanis nem az igaz vagy hamis volta, hanem a *létmódja* változik meg az irodalmi műalkotásban.

Az elbeszélés hangnemi modalitása szempontjából meglehetős feszültség áll fönn a két történet között. A kisregény előadásmódjának – műfaj-travesztiából származó – stiláris emelkedettsége a méltatlan tárgy hősi felnagyításával a szatiriko-persziflázs hatását kelti, míg az Eckermann tiszteletteljes előadásmódját imitáló életrajzi elbeszélést Buddy Glass *(Franny és Zooey)* iróniája reflektálja. Látható, hogy az olvasónak e feszültség esetében két olyan – egyenként is öntükröző – közlésmód összeegyeztetésével van dolga, amelyek nemcsak hogy jelölt módon vonatkoznak egymásra, hanem ellentétes perspektíva szerint építik föl saját epikai világukat is. Míg az első – az eposzi alulnézetet imitálva – a parodisztikus *felülnézetet* valósítja meg, a második egyrészt a megbízható tárgy hűség álarcában magát a mintát (az Eckermann-beszélgetéseket) ironizálja, másrészt a modális értéknyelv olyan közvetlenségét és bensőségét valósítja meg, amelyet képtelen (s talán nem is akar) leküzdeni a történeti elbeszélés-séma ironikus aktualizációja. A stílusnak ez az ironikus összjátéka itt azonban éppenséggel nem az értékfölény elbeszélői perspektíváját teremti meg. Ellenkezőleg: E. – a „hű krónikás" korlátozott szerepében és a mester iránti hangsúlyozott nagyrabecsülése ellenére – gyakran egyfajta csöndes, elnéző méltatlankodással (de a létrehozás büszkeségével is) tudósít a „csapongó" szerzői én-ről. Sőt, miközben bizonyos korrekciókat hajt végre s mintegy kiigazítja Esterházy lelkes túlzásait, inkább a megértő modalitás különös, *alulnézeti* iróniáján át tekint mesterére.

A recepció tehát arra kényszerül, hogy az értelmező olvasás szakaszában a lehetséges négy alapváltozattal szemközt feladja az egyetlen, uralkodó befogadásmód lehetőségét és – az ellentétes, széttartó modalitások egyidejű dominanciáját tudomásul véve – elismerje a sajátjával esetleg ellentétes olvasatok (úgyszintén a mű esztétikai tapasztalatának horizontjában megalapozott) létjogát is. S itt nem pusztán arról van szó, hogy – horizontja következtében – ez a szöveg egyidejűleg nemcsak az aleatorikus, szeriális

olvasásmódoknak, hanem a publicisztikai (gazdaság, sport, politika, művészeti közélet stb.) irányultságú érdeklődésnek, sőt, akár a magánélet titkait fürkésző lektürolvasás igényeinek is képes eleget tenni. Sokkal inkább arról, hogy a befogadásmód szintetizálhatatlanságának felismerése abban a receptív tapasztalatban részesítheti az olvasót, hogy – a mű horizontjában kínálkozó változatok szerint – többféle diszkurzust is folytathat a szöveggel. Attól függően, hogy a regény felől tekint az életre, vagy az élet felől a regényre, illetve, hogy a megszakításos vagy a folyamatos olvasást választja, bizonyosan másként nyitja rá saját válaszának horizontját a mű világtapasztalati horizontjának tágasságára. E horizont-összekapcsolódások módjától függően az affirmatív vagy ironikus, beteljesítő vagy problematizáló, az alakokkal azonosuló vagy tőlük távolságot tartó értelemkonkretizációk elől sincsenek elzárva a dialógus útjai.

Az adekvát befogadhatóság itt elsősorban ama összefüggés felismerésének lesz a függvénye, hogy saját értelmezésünk jogosságának feltételeit éppen egy abban rejlő másik – eltérő utakon kibontakozó – legitimitásának igenlése teremti meg a számunkra. Ha nem így járunk el, egyszerűen nem jutunk képviselhető (interszubjektív érvényességű) „olvasat" birtokába: bizonyos olvasásmód érvényesítésének más olvasásmódok kontextuális „kizáródása" lesz az eredménye. Éppen azért tanulságos a recepciótörténet néhány olyan jelzése, amelyek az értelemképzések megosztottságát tárják elénk. A nyelvi sokszólamúságot afféle carnevalesque-re szűkítő befogadás[38] ezért juthat el például ugyanannyi joggal a bizonyos értékformák igenlését elismerő[39], illetve elmarasztaló olvasástapasztalatig[40], mint a nyelv világképi implikációit követő olvasásmód – a másik póluson – a többértelműség formaalkotó elvként való elfogadásáig[41]. A befogadásnak ez a gazdag színképe azonban nem abból származik, mintha valamiféle értékbizonytalanságból eredő irónia[42] tenné viszonylagossá a *Termelési-regény* esztétikai horizontját. Az irónia, pontosabban: a lehetséges jelentésképződés(ek) ironikus kondícionáltsága ebben a műben pontosan ezért nem válhat az ideológiakritikai érvelés hivatkozási pontjává. A kanti értelemben ugyanis (poietikus oldalról) az mondható el róla, hogy nem csak a szabadon való alkotásnak,[43] hanem (az aiszthészisz felől nézve) a szabad élvezet[44] egy fajtájának: a sokértelmű befogadói megközelíthetőségnek is poetológiai közege. Itt éppenséggel minden esztétikai befogadásnak nyilvánul meg az a sajátossága, hogy az értelmező olvasásban kibontakozó változatok maguk töltik be a jelentésképzésnek azt a horizontját, amelyen belül *még*, s amelyen túl *már nem* egyeztethetők össze az értelemkonkretizációk az esztétikai észlelés elsődleges tapasztalatával: „Az értelmező megértésnek – írja erről megvilágító érvénnyel Jauß – az esztétikai észlelés folyamatszerű tapasztalatára való visszakapcsolása reflexív módon legitimálja az interpretációt, amely azután persze különböző lehet; ahol figyelmen kívül hagyják ezt a hermeneutikai premisszát, kezdetét veszi az olyan interpretációk önkénye, amelyek az irodalmi szöveget elhamarkodottan egy(etlen) »kijelentésre« redukálják."[45]

Az egész elbeszélést tekintve elmondható tehát, hogy Esterházy ezzel az eljárással a szólamok összetettségének azt a formáját közelíti meg, amely a szöveg és környezetének határait előbb radikálisan kijelölő, majd ennek az elválasztottságnak az illúzióját következetesen és sokoldalúan dekonstruáló posztmodern alkotások szerzőire jellemző (Calvino, Arno Schmidt, Nabokov, Pynchon, Stoppard, Heiner Müller). A posztmodern többszólamúságot persze számos temporális indokoltságú poétikai és világszemléleti tényező választja el a klasszikus modernség kései szakaszában – Gide-től, Bulgakovon át Gombrowicz-ig – kanonizált változatoktól. E nagyszámú különbség egyik szembeötlő funkcionális megnyilvánítója a hangnemek és közlésformák esztétikai egyen-

rangúsítása, melyet Jauß utóbb a új zenetudományból kölcsönzött – a magas és a tömegkultúra szimbiózisára utaló – *interpenetráció* fogalmával jelölt.[46] A posztmodern műalkotásoknak ez a jólismert eljárása elsősorban az örökölt magas-művészeti tradíció autoritásának felszámolására irányul. Technikailag ezért rendszerint a különböző, egymástól elkülönült regiszterek olyan megbontásával veszi kezdetét, mely lényegileg tér el az avantgarde egykori deszemiotizációs és eliminációs törekvéseitől. Mert míg azok – a magas művészet autoritását hasonlóképp elutasítva – a művészi beszéd jelrendszerei és a valóság materialitása közti különbségek megszüntetését célozták, a regiszterek posztmodern dekonstrukciója egészen eltérő funkciók jegyében megy végbe. Itt döntően ugyanis azért dekomponálódnak a különböző regiszterek, hogy megteremthetővé váljanak közös megszólaltatásuk *rekompozíciós* feltételei. A közös megszólaltatás hatásesztétikai következménye elsősorban abban figyelhető azután meg, hogy az ilyen alkotásokkal szemben erőteljesen csökken az a fajta befogadói ellenállás, amelyik mindig is a magas regiszterbe tartozó művek „exkluzivitásával" szembeni idegenkedésnek a következménye. Minthogy itt csak részben áll a befogadhatóság előfeltételéül a még ismeretlen tapasztalat horizontjába való belépés, az ilyen megértés akár a szórakoztató vagy a lektűrirodalom tengelyén is „biztonságos" utat találhat a maga parcialitása számára. A regisztereknek ez a lehetséges polilógusa az egyes megnyilatkozásformák funkcióváltásain keresztül ugyanakkor annak is megteremti a recepciós feltételeit, hogy az exkluzív irodalom kedvelője se szégyenkezzék annak belátásán, hogy esetleg a kuliná ris és szórakoztató kultúra kódjain keresztül is részesülhetünk releváns önmegértésben.

A *Termelési-regény* de-, illetve rekomponált diszkurzusában a nyelvi regiszterek rendkívül gazdag változata szólal meg jelentés-kondicionáló érvénnyel. Ha pusztán a reflektáltan irodalmi nyelvhasználat összetettségét tekintjük, már abban is számos továbbvariált változat befolyásolja az elbeszélő közlés összhatásának karakterét. Az eposzi imitációtól az emlékirat-irodalom stílmodalitásán, illetve a korrajz vagy a (késő)-romantikus próza nyelvén át egészen a joyce-i szövegszerűségig, sőt, a sematikus epika retorikájáig követhetők interferáló impulzusainak forrásai. A szociolektális interpenetráció változékony összjátékában az intim nyelvhasználati formáktól (család, szerelem) az életkörökhöz (értelmiségi, kispolgári, munkás), foglalkozásokhoz (vállalat, gyári fiatalok futball-csapata) és egyéb nyilvánossági szférákhoz (parlamenti szónoklatok, tudósítások) kötött változatokig a beszédkultúrák egész sorozata működik közre. Esztétikailag persze azok az interakciók bizonyulnak a leghatékonyabbnak, amelyek az eredendően nem-irodalmi funkciójú beszédaktusok és a kifejezetten irodalmi megnyilatkozások interferenciájából keletkeznek. Azok a beszédesemények tehát, amelyek a közlésformákat úgy fosztják meg eredeti helyükön betöltött funkcióiktól, hogy azok – az egymást átható új találkozásuk során – váratlanul nemcsak új nyelvi-stilisztikai, hanem – az egymástól távoli szemantikai mezők összekapcsolódása következtében – új referenciákban gazdag, közös közlésértékre is szert tesznek. Ez a hatás attól bizonyul szokatlanul eredetinek, egyszersmind ismert és új viszonylatok feszültségétől teljesnek, hogy az ilyen interpenetráció nem összeolvasztó szintetizációt eredményez. Az interakció beszédelemei ugyanis ezekben az új funkcióikban is emlékeztetnek korábbi kontextusaikban „fogva maradt" – mert hiszen éppen attól a kontextustól elnyert – jelentéseik elemeire.

Az interpenetráció esetei akkor igazán attraktívak, amikor azoknak a működésmódját is reflektálja az elbeszélés. „A mester édesapja – olvasható a második történet egyik epizódjában –, *ez a négylábon járó szótár*, ahogy egy ízben nevezte őt, tiszteletlen

precízióval, mely a mestert szerencsésen jellemzi, nemcsak ember-, hanem kutyaszeretetéről is hírhedt volt." A lexikológiai nyelv („négynyelvű szótár"), illetve a köznyelv frazeológiai regiszterének („kétlábon járó szótár") kontaminációjából itt az összefüggések olyan ironikus összjátéka alakul ki, amelyik a két regiszter egymásba-hatását végül nem pusztán nyelvjátékként érteti meg, hanem az „állatbarát fordító" képzete keltette szemantikai hatás horizontjából is indokolja. A négy nyelv birtoklásának képessége, illetve a négylábúak iránti vonzódás valamint a filantrópia közti hasonlóság felismertetése ezért nemcsak figurálisan, hanem konkrét értelemben is megalapozza az eredeti nyelvjáték funkcióit.

Az alakítás meghatározó és újszerű mozzanata tehát éppen abban van, hogy ezeknek a nyelveknek és nyelvi variánsoknak a sokasága nem a korabeli magyar élet panoptikumát „képezi le", és nem is annak enciklopédikus nyelvi valóságát igyekszik „megörökíteni", mint ahogy azt annak idején a kritika egy része vélte és hirdette lelkesen. A nyelv használatának ilyen interpenetrációs indokoltságát ugyanis mindenekelőtt a többszólamúság *működésmódjának* sajátosságaiból lehet megérteni. Közelebbről is annak az esztétikai funkcióteljességnek a horizontjából, hogy a különböző, szociolektális regiszterek milyen eltérő jelentésképző impulzusokat képesek érvényesíteni az egyéb (többek között más szociolektális) regiszterekkel való összekapcsolódásuk aktusaiban. E változatok nagy száma miatt itt csupán két olyan példára térhetünk ki, amelyek legalább az uralkodó típusok működéselveit láthatóvá teszik. Az egyik a regiszterkeverés közvetlenül interperszonális, a másik ugyanennek az inszcenírozott, tehát elbeszélői értelmezésben is reflektált formáját jellemezheti.

Az alábbi epizódban a sportnyelv valóságos, alsó regiszterét megszólaltató nyelvhasználat kerül feszültségbe a sajtónyelvi frazeológiával. A kétfajta, profán és emelt stílusú nyelvhasználat konfliktusát értelemszerűen a nyelvek világában jártasabb mester fölényének érvényesülése dönti el a faragatlan hátvéddel szemben. A gazdagabb nyelvi kompetencia felülkerekedésében kettős hatásfunkció mutatkozik meg. Az inadekvát nyelvhasználat – a párharc szerepeit hirtelen felfüggesztő – váratlansága, s ebben a hatásban annak felismertetése, hogy az adott fizikai erőviszonyoknak a nyelv cselekvőképességéhez képest igen korlátozott a hatóköre:

A kisgyerek a Kishalál volt, a gyilkosok fajtájából való hátvéd, csak még fiatal. „A bátyja jó zsugás, a Nagyhalál." Hogy utálta a mester a Nagyhalált! Ha tudna ő gyűlölni, gyűlölné. A Kishalál egész közel hajolt a híres archoz. „Jöttök ti még megint hozzánk, nagyorrú, mi?!" „Hát, kedvesem – válaszolt ő egy márkinő kedélyével –, ha a sorsolás szeszélye *úgy hozza."*

Másutt annak a kölcsönös regiszterbeli áthatásnak vagyunk a tanúi, ahol az egymástól túlságosan is távol eső, már-már ellentétes jelentésmezők valamely hasonlósági paradigma mentén kerülnek többletértékű kapcsolatba. Az alábbi részletben a profán és a szakrális jelentésmezők a *hála/ragaszkodás* motívumának közbejöttével kapcsolódnak össze olyan komplex közlésértékké, amelyben nem érezzük indokolatlannak a vallásos hálaadás, az irodalmi jótevő iránti lekötelezettség, valamint egy bizonyos ételfajtához való ragaszkodás együttes, finom (ön)iróniától is kísért jelzéseit:

Délben a mester elugrott a katedrálisba, hogy ott hálaadó misét mondasson. A színes ablakok néha elvonták a figyelmet. Visszanézve, már a lépcsőházban megcsapta a krumpliszag. „Tudja, barátom, én láttam egy szerkesztőt, aki mikor egy novelláról, bizony mondom: az enyémről, valaki azt állította: de öregem, hisz ez reálista *mű! akkor orrlyukai, mint*

a harci ménnek megremegtek, és reménykedve azt válaszolta: Gondolod, Imre bátyám?... Miért is mondtam ezt el? Ja. Én is így remegek a krumpliszagra." A hagymás-olajos krumplit a mester a falusi korszakában szerette meg még. (A szükség vitte rá.) Ragaszkodása nem tűrt határt!

JEGYZETEK

1. L.: MÉSZÁROS Sándor: *A kritikus olvasó. Esterházy Péter műveinek recepciója 1986-ig.* Alföld 1989/1. 39–47. l.
2. L. például a Mozgó Világ *Ötfokú ének* c. összeállítását. Mozgó Világ 1979/6. 114–128. l.
3. GÁLL István: *Péter, küzdjünk meg?* Idézi: MÉSZÁROS uo. 41. l.
4. KENYERES Zoltán: *A lélek fényűzése.* Bp., Szépirodalmi 1983, 439–440. l.
5. Szintén GÁLL István kifejezése, idézi: MÉSZÁROS i. m. 41. l.
6. KIRÁLY István: *Kultúra és politika.* Bp., Kossuth 1987, 28. l.
7. KENYERES i. m. 467. l.
8. KENYERES Zoltán kifejezése i. m. 444. l.
9. Az egységes szerzői individuumra visszavezethető egységes jelentés iránti igény nem ismeretlen a nyugat-európai recepcióban sem. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy csak a napi kritikát jellemzi, ám még ott sem lép fel normatív igénnyel, s kivált nem jár együtt a szerzői produkció diszkreditálásával. Kogníció és gyönyörködés eme kettősségének már csak abból a szempontból is tanulságos példájára hívja fel a figyelmet WERNITZER Julianna egy másik Esterházy-mű kapcsán, hogy a receptív megértés részlegességének tapasztalata még akkor sem torkollik elmarasztaló következtetésbe, ha hangot ad a fenntartásainak is: „soha ilyen szórakoztató nem volt még – írja a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* német kritikusa – félrevezetettnek lenni". Georg DOTZAUER: *Ach, die Handlung. Péter Esterházys muntere Erzählung »Wer haftet für die Sicherheit der Lady?«.* Die Zeit 1986. dec. 5. Idézi WERNITZER Julianna: *Idézetvilág avagy Esterházy Péter a Don Ouijote szerzője.* Pécs/Budapest: Jelenkor/Szépirodalmi 1994, 136. l.
10. Immanuel KANT: *Az ítélőerő kritikája.* Bp., Akadémiai 1979, 176. l.
11. Allopoietikusnak nevezi Maturana azokat a működésképtelen rendszereket, amelyeknek az organizációja – szemben az autopoietikus szerveződés formáival – nem saját eredetű. „Ezeket a rendszereket ezért konkrétan olyan folyamatok állítják elő, amelyek nem részei az organizációjuknak." Humberto R. MATURANA: *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit.* Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg 1985 (2), 159. l.
12. Wolfgang ISER: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1991, 411. l.
13. L.: VERES András: *Többet egy csapásra?* Mozgó Világ 1979/6. 117. l.
14. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *„A regény, amint írja önmagát"* uo. 123. l.
15. BOJTÁR Endre: Élet és irodalom. uo. 128. l.
16. L.: KIS PINTÉR Imre: *Mire az élet? (Esterházy Péter: Termelési-regény).* Új Írás 1979/9. 105–109. l.
17. IMRE László: *Esterházy Péter: Termelési-regény.* Alföld 1979/10. 66. l.
18. BALASSA Péter: *Vagyunk.* Jelenkor 1980/2. 168. l.
19. *Roland Barthes par Roland Barthes.* Paris: Seuil 1975, 122. l. (Az idézet Angyalosi Gergely fordítása.)
20. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A kimondatlan költészete.* Kortárs 1984/1. 153. l.
21. BALLY lingvisztikai fogalmát Roland BARTHES alkalmazza az elbeszélés egyik formai sajátosságának jellemzésére, s az egybefüggő szekvenciákba beékelődő más szekvenciák

egységeinek relativáló képességét jelöli vele. Vö.: BARTHES: *Das semiologische Abenteuer.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988, 131–132. l. (orig.: *L'aventure sémiologique.* Paris: Seuil 1985.)

22. „Felfogásom szerint – írja SEARLE – a valamely nyelven való beszéd vagy írás beszédaktusok egy egészen meghatározott módjának végrehajtása. »Illokúciós aktusoknak« nevezzük őket, ide tartoznak: megállapítás tétele, kérdés feltevése, parancs adása, ígéret adása, bocsánatkérés, köszönetnyilvánítás stb." John R. SEARLE: *Ausdruck und Bedeutung. Untersuchungen zur Sprechakttheorie.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1982, 80. l.
23. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Nyelv és lélek.* Bp.: Szépirodalmi 1990, 79. l.
24. A nevezetes *Critique et vérité (1966)* lényegében nem tesz különbséget Humboldt *energeia*-, illetve Chomsky *competence*-fogalma között (vö.: Roland BARTHES: *Válogatott írások.* Bp.: Európa 1976, 224–225. l.). Holott maga HUMBOLDT figyelmeztetett rá, hogy „a nyelv *energeia*ként való meghatározása első helyen a *mindenkori beszélés*re vonatkozik, de érvényes *a nyelvre mint a beszélés teljességére* és *egy nyelvre* is." Ld.: Eugenio COSERIU: *Sprachkompetenz.* Tübingen: Francke 1988, 13. l.
25. BARTHES i. m. 177. l.
26. Uo. 233–234. l.
27. A *Bevezetés a szépirodalomba* e részlete (az általunk itt most elhagyott mondatokkal együtt) teljes egészében maga is közvetlenül egy BARTHES-írásból montírozott citátum. Ld.: *Kafka válasza,* uo. 163–164. l.
28. WITTGENSTEIN: *Logikai-filozófiai értekezés* 87. l.
29. Wilhelm VON HUMBOLDTs *Gesammelte Schriften* (Hg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften). Bd. VII/1. Berlin: Behr 1907, 45. l.
30. Ludwig WITTGENSTEIN: *A bizonyosságról.* Bp. Európa 1989, 21. l.
31. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Világkép és stílus.* Bp. 1980, 426. l.
32. L.: Gérard GENETTE: *Fiktion und Diktion.* München: Fink 1992 79–89. l. (orig.: *Fiction et diction.* Paris: Seuil 1991.)
33. L.: Barbra HERRNSTEIN-SMITH: *Narrative Versions, Narrative Theories.* Critical Inquiry, Autumn 1980, 213–237. l.
34. GENETTE kifejezése, G. GENETTE: *Palimpsestes. La littérature au second degré.* Paris: Seuil 1982.
35. Ziva BEN-PORAT: *The Poetics of Literary Allusion.* PTL 1 (1976), 108. l.
36. STANZEL a következőképpen jellemzi ezt a szituációt: „az elbeszélő messzemenően annak közlésére korlátozódik, amit a cselekmény helyszínén egy láthatatlan megfigyelő maga is észlelhetne." Franz K. STANZEL: *Theorie des Erzählens.* Göttingen: Vandenhoeck/Ruprecht 1979, 98. l.
37. Wolfgang WICKARDT találó fogalmát talán „látványbeszámolónak" fordíthatnánk. Idézi STANZEL uo.
38. Egy dolog *létmódjá*nak *tárgy*ként való észlelése a hazai kritika egyik leggyakoribb – és ezért legjellemzőbb – hermeneutikai tévedése, melynek hátterében alighanem a szövegértelmező észjárás fel nem ismert mimezis-esztétikai premisszái állnak.
39. Vö.: BALASSA i. m. 168–169. l.
40. Vö.: HORVÁTH Iván: *Közelre nézni.* Mozgó Világ 1979/6. 119. l.
41. Vö.: SZEGEDY-MASZÁK: *„A regény, amint írja önmagát"* 122. l.
42. L.: KENYERES i. m. 464–465. l.
43. L.: KANT i. m. 271. l.
44. L.: uo. 176. l.
45. JAUSS: *Wege des Verstehens.* München: Fink 1994, 388. l.
46. JAUSS: *Az irodalmi posztmodernség.* Literatura 1994/2. 125. l.

SZABÓ GÁBOR

Fekete lapok

A szív segédigéi című regény talán leghangsúlyosabb helyén* Esterházy Péter egy fekete színű oldalt applikált a szövegtestbe. Nyilvánvaló, hogy e gesztus idézetként kezelendő, hisz a Tristram Shandy úr életét és gondolatait megörökítő szövegében *(The life and Opinions of Tristram Shandy)* L. Sterne már alkalmazott egy, az Esterházyéhoz megtévesztésig hasonlatos koromsötét lapot.

Mindkét műben egy haláleset – Sterne regényében Yorick, Esterházynál pedig az anya halála – nyomán kerül sor erre, ami egyrészt persze csöppet sem meglepő, minthogy a fekete szín általában a gyász jeleként értelmeződik a legtöbb kultúrában, ámde egyáltalában nem tetszik bizonyosnak, hogy a két író is *kizárólag* ebben az értelemben használta volna fel, sőt az sem – tekintettel az új kontextusba kerülő idézetek szemantikai módosulásaira –, hogy ugyanazt a feketeséget tanulmányozzuk elmélyülten Esterházy könyvében, mint amelynek mélységeit a *Tristram Shandy*ben már felfedezni véltük.

Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy *A szív segédigéi*ben feltűnő anya némiképp meglepő módon a Beatriz Viterbo nevet viseli; róla viszont tudvalévő, hogy Jorge Luis Borges egyik alaptörténetében, *Az Alef*ben hajtja örök álomra fejét. Ilyenformán tehát Esterházy fekete oldalának halotti leple egyképp fedi Yorick és Beatriz, illetőleg Sterne és Borges (szöveg)testét.

Természetesen *A szív segédigéi*nek textúrája még számtalan egyéb holttetemet rejt, hisz kizárólagos tárgya az elmúlás fájdalmának és a túlélés ïszonyának artikulálása. A regény így olyan irodalmi mauzóleumnak tekinthető, amelyet a corpusok – halott testek és szövegek – időből való kiragadásának vágya épített, s amelyben egyszerre van jelen az atyák iránti tisztelet és tőlük való függőség deklarálása, illetőleg az emlékükön való túllépés – a túlélés – kikerülhetetlensége.

A magam részéről azonban a szöveg e nyilvánvaló aspektusát figyelmen kívül hagyva pusztán a fekete lapot fogom értelmezésem középpontjába állítani, ugyanis Yorick és Beatriz síron túli egymásratalálása lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy miképp olvadhat eggyé az Esterházy-oldal feketeségében két előd-szöveg. Célszerű épp ezért megnézni, tulajdonképp mi is az, amit a sötét lapot átmásoló Esterházy idézhet Sterne regényéből, illetőleg hogyan is kapcsolódik mindez az Alef színszimbolikájához.

A *Tristram Shandy*ben látható „black page" nézetem szerint a szerteágazó, minduntalan újabb és újabb narcisztikus kalandokba bocsátkozó szöveg egyik igen fontos vonulatának, nevezetesen Sterne nyelvkritikájának hatásos emblémája. Az író ugyan azt állítja, hogy *„művem kitérő – ámde rátérő is egyszersmind"*, mégis megkockáztatható az a kijelentés, mely szerint azok a bizonyos elkalandozások – bár látszólag a legkacskaringósabb mellékösvényekre térítik el a szöveget – mégis *egy* főcsapás, mégpedig a mindenre kiterjedő és mindent összekapcsoló *hiány* felmutatása felé vezetnek, igencsak célratörően. E *hiány* az, amely a szöveg olyan, egymástól meglehetősen távolesőnek tűnő részeit is összeköti, mint pl. a Bohémia királyáról szóló, többször is el-

* Egyrészt mert a szöveg mértani középpontjaként szinte pontosan osztja két részre a partecédulákat, emellett pedig a fekete oldal után cserélődnek fel az elbeszélői szerepek: a fiú helyett a már halott anya válik a történet narrátorává.

kezdődő, de soha be nem fejeződő történeteket a Toby férfiúi fogyatékosságát ecsetelő anekdotákkal, vagy Trim sajátságos módon be nem teljesülő románcának leírásával. A mellébeszélés, az el-beszélés előtérbe kerülése egyébként már maga is hiányt jelez, tudniillik egy jól körüljárható *tárgy* hiányát.

Arról a szembeötlő tényről pedig, hogy a mű nélkülözi mindazokat a sajátosságokat, amelyeket egy tisztességes regénytől elvárhatnánk – nincs például története, nem rendelkezik hőssel, fejezetei mentesek minden ésszerű tagolási elvtől, sőt időnként sorszámaik is összekavarodnak, néha üres lapokra bukkanunk a kötetben, melyeken a szerző buzdítására mi magunk írhatjuk tovább a történetet stb. – talán nem is érdemes részletesebben szólni. Mindezen furcsaságok teoretikus magyarázatából Sterne igen kategorikusan elzárkózik, s imigyen hárít minden felelősséget íróeszközére: *„Pennámat kérdezzétek: pennám irányít, s nem én vezetem őt..."*[2], mely védekezés a szerzői kompetencia teljes hiányának derűs felvállalása. E derű egyébként áthatja a szöveg egészét, s Sterne az irónia adta végtelen szabadsággal lebeg műve fölött. Ezt a szemléletbeli-stiláris jellegzetességet csak azért tartom fontosnak említeni e helyt, mert Kierkegaard az iróniát mint *„végtelen, abszolút negativitást"*, azaz mint hiányt fogja fel. Elképzelése szerint az iróniában a szubjektum csak *„negatíve* szabad", mivel a valóság, melyből a tartalmat kell kapnia, nincs jelen.[3]

Így az irónia azzal a határtalan űrrel áll kapcsolatban, melynek lehelete átjárja a mű minden ízét, s amelytől Sterne alkotása olyan pszeudoszöveggé válik, amely – esetleges módon – csak valami *helyett* áll. A Tristram Shandy nyelvvel kapcsolatos problémafelvetése maga is e hiányérzetből táplálkozik. Ez persze korántsem a szereplők hosszú, sejtelmes elhallgatásaiban, vagy éppenséggel az elbeszélő lakonikusnak semmiképpen sem nevezhető megjegyzéseiben ölt testet. Nem, hiszen a szöveg szereplőinek eszük ágában sincs titokzatos hallgatásba burkolózni; ennél sokkal prózaibb dologgal töltik ki idejüket: folyamatosan, megállíthatatlanul beszélnek, régi és új adomákkal szórakoztatják egymást. Ami pedig a szerzőt illeti, ő saját szereplőin is túltéve igyekszik története fonalát a lehető leglátványosabban összekuszálni, minek eredményeképp néha már maga sem látszik tudni, hogy is kanyarodjon vissza eredeti mondandójához: *„...kegyelmetek is belátván, hogy visszakanyarodnom oda, ahonnan kiindultam, immár egyenlő a lehetetlennel – hadd kezdem hát elölről e fejezetet."*[4] A mindent elborító fecsegés hullámai hovatovább a könyv határain is átcsapnak, minthogy a szerző gyakorta kezdeményez párbeszédet műve olvasóival, bocsátkozik provokatív vitába majdani kritikusaival, vagy akár olyan szerzőkkel, mint Cervantes, Rabelais és Locke. A dialógus állandó és lényegi mozzanata a műnek, a nyelvi forma legmélyére hatol. A kommunikáció látszólag tehát zavartalan, ám épp túláradó bősége, szinte autoerotikusan gerjedő mivolta kelti azt a gyanút, hogy a szavak e gátlástalan özönöltetésével Sterne-nek valami hátsó szándéka van. Ezt a vélekedést látszik alátámasztani az a tény, hogy a végeláthatatlan fecsegések ellenére a regény szereplői mégis magányosak maradnak. A közöttük zajló párbeszédek jobbára ugyanis csak párhuzamosan futó monológok, melyeknek nyelvjátékterét szigorú rácsozat védi minden betolakodó elől. A mű minden figurája saját vesszőparipáján („hobby-horse") nyargalászik, képtelenül arra, hogy a megértés vagy megértetés esélyével forduljon a másik felé. E *hobby-horse* tehát nem más, mint egy olyan szótár, melynek használója saját idiómáját véglegesnek tekinti, s úgy érzi, hogy metaforáival képes tökéletesen leírni a világot, mivel a rendelkezésére álló fogalomrendszer az élet leglényegibb aspektusainak pontos verbális kópiája. Az e hit-

ben való elmerülés eredményeképp aztán fölöslegesnek is tűnik az egyéb szótárak (vesszőparipák) felé történő kísérletező odafordulás, ezáltal pedig végképp megszűnik a terminológiák közti átjárás halvány lehetősége is.

W. Shandy nyelvjátékát pl. a tudomány által szentesített metaforák kauzális láncolata szabályozza; akkurátus precizitással felépített elméletei olyan jól átlátható rendszerekbe gyömöszölik a világot, melyek minden ismeretelméleti kételyt nyomban hatályon kívül helyeznek. Nem csoda, hogy Toby bácsi legtöbbször semmit sem ért Walter fejtegetéseiből, annál is inkább, mivel az ő végleges szótára harci események, ostrom és védőgyűrűk, sereglétszámok és haditervek metaforáinak izgalmas kavalkádjából szerveződik. Számára – ahogyan egyébként Walter Shandy számára is – a rendelkezésére álló, megváltoztathatatlannak tekintett nyelvi készlet használata már-már metafizikai szinten legitimálódik, hisz maga Toby a Teremtés céljának optimális beteljesülését véli fölfedezni benne: *„Isten a tanúm, Shandy testvér, ha valaha is örömömet leltem mind e dolgokban s véghetetlen gyönyörűségemet kivált ostrom-míveleteimben a teke-téren; ez csupán ama tudatból fakadt, hogy ímigyen töltjük be létünknek s a teremtésnek mentől magasztosabb értelmét."*[5] Esetleges szótárak véglegesként történő használata már önmagában is igencsak megnehezíti bármiféle dialógus kialakulását, ám Sterne a megértés hiányának okát mindezeken kívül a szavak jelentésének kiszámíthatatlan ingadozásában is látja.** Ez az ingadozás széthasítja res és verba összeforrt kettősét, az így keletkezett hasadék pedig csupán nem verbális eszközökkel válik kitölthetővé.

A jelentés esetlegességére vonatkozó legismertebb példák a *Tristram Shandy*ben az orról és a bajuszról szóló történetek. E két, mégoly ártatlannak tűnő hangsor denotátuma ugyanis előkelő hölgyek ajkán olyképp módosult, hogy pirulás nélkül már ki sem lehetett ejteni őket, s mikor e bizonyos jelentés már-már társadalmi szinten is kodifikálódott, a két szó, mint szalonképtelen illetlenség iktatódott ki a nyelvhasználók szótáraiból. Sterne szerint tehát a szavak kizárólag használati értékkel bírnak, azaz csak a különböző nyelvjátékok során telítődnek olyasféle illékony értelemmel, mely szótárak által semmiképpen sem szavatolható.

A szereplők így hiába illesztgetik az ideákat és az asszociációkat a Locke által megadott recept szerint, e műveletük legtöbbször mégsem vezet sikerre. Ezt példázza özv. Wadmanné és Toby párbeszéde is, melynek során a házasodni óhajtó asszony afelől igyekszik információkat szerezni, hogy vajon igazak-e a Toby férfiúi mivoltában jelentékeny károkat előidéző harctéri sérülésről szóló pletykák. Wadmanné óvatos puhatolózására – hogy ti. *hol* is érte Tobyt az a bizonyos golyó – a férfi így felelt: *„– Mindjárt megláthatja tulajdon szemével a helyet, hol a sebet ütötte, asszonyom."* Majd a piruló, ám mindenre kész özvegy legnagyobb megdöbbenésére ezt fűzte hozzá: *„– Mindjárt: még rá is teheti ujjacskáját a helyre, hol kaptam az ütést."* Az ártatlan Tobias ui. egy térképen óhajtotta sebesülésének *helyét* a túlfűtött asszony elé tárni, aki viszont éppenséggel nem a földrajzi koordináták ismeretében volt érdekelt.

„...ez is csak azt *mutatja, hogy mily csekély tudásra tehetünk szert a puszta szó* által..." – zárja le a történetet Sterne.[6] Igazi megértés így a nyelv keretein belül nem jöhet létre, a másik értelmezésére irányuló kísérletek félre-értelmezésekké torzulnak. Minden

** Sterne ezzel kapcsolatos szúrásai elsősorban Locke felé irányulnak; elképzeléseik részletes összevetése azonban szükségtelenül messzire vezetne.

Vö.: John Locke: Értekezés az emberi értelemről III. könyv; A szavakról. Akadémiai kk. 1979. 9–35.

hermeneutikai eljárás alapmodellje, a beszélgetés válik lehetetlenné, amennyiben épp a horizontösszeolvadás elsődleges tényezője, a nyelv válik a megértés gátjává. Így az „én" és a „te" közti átjárást a Shandy családban nem a nyelv hasznavehetetlen folyosói, hanem a hallgatás szavak közti pihenői segítik elő. Csak itt, e nonverbális mezőkben forr össze belőlük ideiglenesen egy virtuális „mi".

Ilyen terület a Yorick halálának fájdalmáról hallgató fekete lap is. Nem más ez, mint egy nyelven kívüli találkozási pont a család tagjai számára, amely meg tudta őrizni ártatlanságát a kommunikáció erőszakától; egy olyan, szavaktól még meg nem gyalázott szűzföld, amely – egy nem létező meta-szótár hiányában – a közös megértés ígéretével kecsegtet. Úgy vélem, ez a helyszín idéződik Esterházy lapjának feketeségében, mely azonban némiképp tovább árnyalódik a Beatriz Viterbohoz kötődő Borges szöveg által.

Borgesnél Beatriz halála az Aleffel való szembesülés betéttörténeteként egy olyan ellenpontként szerepel, amely a szubjektum eltűnésével, szétfoszló emlékképek nyelvi felidézhetetlenségével[7] az Alef örök, minden tudást magába foglaló mormolását állítja szembe. Az Alef ui. a héber ábécé első betűjeként az összes többit magába olvasztja, ilyeténképp a szent ábécé betűkombinációiból létrejövő világegyetem *egésze* összpontosul benne. Míg tehát Beatriz halála Esterházynál az elmúlás végérvényességének idézése, a rajta keresztül feltűnő Alef – mellesleg a héber ábécé egyik *anya*-betűje – korántsem a halál okozta hiány üresség*ét* sejteti, annak ellenére, hogy mint átláthatatlan feketeség iterálódik Esterházynál. A Beatrizt magába fogadó sötétség a Kabbala sötétsége, s mint ilyen, sokatmondóan jelentéstelített képződmény. Miután még az sem eldöntött, hogy a héber Bibliában létezik-e egyáltalán a szín általános fogalma – minthogy a képimádás, illetőleg a színes bálványok kultuszának megtagadása a zsidók számára nem pusztán az elvont transzcendencia előtérbe kerülését jelentette a természet derűs színvilágával szemben, hanem akadályozta színérzékük és színszókincsük fejlődését is –, csöppet sem meglepő az, hogy a legsötétebb árnyalathoz kapcsolódó szimbolikus értelmezések gyakorta fordulnak elő a rabbinikus hagyományban. *A Zohar* feketének nevezi Ketert, a legfelső szefirát, melynek forrása közvetlenül Istenben fakad. Keter a titokzatos bölcsesség, az öncélú létezés színtere, melyben minden tulajdonság oszthatatlan ponttá egyesül, s amely minden tudás ősprincípiuma. Nem azért sötét, mert híján volna minden fénynek, hanem mert kinyilatkoztatását egyetlen teremtmény sem képes *racionálisan* megragadni. A zsidó hagyomány a Keter sűrű feketeségéből előtörő Alefet minden nyelvi mozgás kezdőpontjaként nevezi meg. E hang ugyanis minden beszédtevékenység laringális kezdete, melyből – mint a még tagolatlan kezdet forrásából – elsőképp Isten neve materializálódik, majd ezáltal az összes létező nyelv is. Az Alef kiejtése így az Egyre történő utalás, aki viszont csak általa képes eggyé válni.

Esterházy lapján így egyképp van jelen a Sterne által deklarált, szavak és egyéni szótárak elégtelen voltából fakadó nyelvi hiány, illetőleg a rabbinikus hagyomány színszimbolikája és az Alefhez fűződő elképzelése, amely – Sterne-nel szemben – a nyelv misztikus eredetét állítva el tud képzelni egy olyan nyelvek fölött álló őrtornyot, amely az esetleges és kizárólagos nyelvi készleteket meta-szinten képes magába olvasztani.

A Sterne- és a Borges-idézet egymásba csúsztatásával Yorick és Beatriz nekrofil aktusa olyan utódot hozott létre Esterházy művében, amely egyazon pillanatban állítja a nyelv de-divinizált esetlegességét és egy papi funkciót betöltő, szakrális nyelvi teljesség lehetőségét.

JEGYZETEK

1. Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai.* Ford.: Határ Győző. Új Magyar Könyvkiadó, 1956. 71.
2. Sterne: i. m. 394.
3. Vö.: Kierkegaard: *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra.* In: uő.: Válogatott írásaiból, Gondolat kk. 1982. 75–121.
4. Sterne: i. m. 438.
5. Sterne: i. m. 437.
6. Sterne: i. m. 594–595.
7. „Nuestra mente es porosa para el olvido; yo mismo estoy falseando y perdiendo, bajo la tragica erosion de los años, los rasgos de Beatriz." J. L. Borges: *El aleph.* In: *Narraciones*; Catedra, Madrid, 192.

Szajbély Mihály

Öt centi, lego, és a pusztulás erotikája

MÉSZÖLY MIKLÓS: CSALÁDÁRADÁS ÉS HAMISREGÉNY

Matinka néni.

A bordácsi kúria legidősebb lakója, igazi neve Borgis Magdolna, az 1914-ben elhunyt idősebb Árvai Jurkó Bálint hajdani kedvese, orfeumok hősnője, aki elmúlt már hetven, amikor szertartásos őszi látogatásainak egyikén ottragadt az ősházban, ahol most ifjabb Árvai Jurkó Bálint él a feleségével, akit Zsófi mamának hívnak. Gyermekeik Eszter és Dávid, Dávid felesége Ágota, fia Ambrus, szeretője Iddi, aki szintén az ősház lakója és ifjabb Árvai Jurkó Bálint fogadott lánya, de lehet, hogy vér szerinti is (sugdosák), de ez nem fontos, mert más rokonná fogadott nem vér szerinti rokonok is élnek az ősházban, mint Emil bácsi, Bondika és persze Júlia néni, Matinka mellett a másik manzárd-lakó, ifjabb Árvai Jurkó Bálint ügyvédi irodájának hajdani alkalmazottja, egykor volt szerető, aki éles pillantással kíséri a már igencsak idősödő ifjabb Árvai Jurkót, amint egy tizenöt éves kamaszlánnyal beszélget a sűrű hóesésben, majd eltűnik vele a Harangi-cukrászda ajtaja mögött. És a bogárdi rokonság, a Dús család, idősebb Dús Sámuel, akinek Sámuel nevű fia feleségül vette az Árvai Jurkó családból származó Csanak Bíborkát, akinek lánya Edina/Ági, veje Laci, unokája Kálmánka, aki nyaranta a bordácsi ősházban Ambrussal együtt őrködik a kiszáradt fenyőfa tetején a Döntések Házában, és várja, hogy megérkezzen az anyja és a nagyanyja Bogárdról, ahol Hermina néni trónol minden nap a konyha közepén különös fürdetőszékén...

Családáradás, beszély.

Alakulások. Arcok, például Matinka néni, megint.

„Önálló, magára hagyott, mégis nagyon élő szegmentumokba rendeződő tájkép az arca, s mint egy bonyolult mozaikrendszer, élesen és feltűnően mozdul el az egész, ha a reflex vagy szándék csak egy szögletet akar elmozdítani. Egyik arcrögöcske nyomja,

löki tovább a másikat, s minduntalan lejátszódik a szimmetrikus aszimmetria és az aszimmetrikus szimmetria komédiája. Noha nincs semmi komikus benne, hacsak olyanformán nem, ahogy az érzéki ölelés moccanásai lesznek durva árnyképpé a falon."

Az arc, mint táj, a tájleírás, mint titkos ars poetica.

Alakulások, újrarendeződő mondatok, bekezdések, regény- és novellarészletek, novellák. Ismerős darabok értelmezik egymást, keverednek, keverednek újakkal. Mészöly Miklós és munkái. Mozgó rendszer, melyben élesen és feltűnően mozdul el az egész, ha a reflex vagy szándék csak egy szögletet akar elmozdítani.

Alakulások. Kötetcím már 1975-ben, akkor még nem gyanakodtunk. Gyűjteményes kötet, ez a címe. A *Szárnyas lovak* (1979), az már más. Nem retrospektív válogatás, az új írások között mégis néhány régebbi kötetekből ismerős novella. Azután jött a csupa régiből újat komponáló *Volt egyszer egy Közép-Európa* (1989), majd *Az én Pannóniám* (1991), utóbbi Mészöly bevezető soraival: „Legutóbb egy kötetben egy olyan Közép-Európát próbáltam tudatos válogatással az írásaimból kihámozni, körvonalazni, melyről változatlanul azt gondolom, hogy jószerivel nem volt még, csak lehetne talán egykor (...) Most a szűkebb hazáról, az én szűkebb hazámról lenne szó. A kötet anyagát illetően nem akarok itt nyomtatott újdonsággal szolgálni (...) a furfangosságom itt is csak annyi, amennyit a kalauzoló válogatás szempontjai újdonságként kínálnak."

És most itt van a *Családáradás* meg a *Hamisregény*, alkalmat adva arra, hogy megkíséreljem az *alakulások* poétikájának a *leírását.*

*

A családáradás szót prózaírói terveivel kapcsolatban Mészöly Miklós tudomásom szerint abban az interjúban mondta ki először, amelyet a hatvanadik születésnapja táján adott Alexa Károlynak *(Jelenkor,* 1981. 1.). Arról beszélt ott, hogy több regénybe is belekezdett, közülük az egyikből oldottabb szerkezetű, teret és időt másképpen ábrázoló próza lehet talán. „Valamilyen »családáradás« lesz, az időben előre-hátra. Ahogy alakul. Mozaikos szerkezetűnek ígérkezik, mindegyik mozaik kicsit magában is megáll, miközben tovább is építi az előzményeket. Minden fejezetnek címe lesz, mint a régi jó XVII–XIX. századi regényeknek. A régi olvasói kedv... Dickensnél mondjuk... (...) Újabban – megint – nagyon fölmelegítik a szívemet ezek a régi dolgok." Az interjúban emlegetett regények közül időközben beszéllyé zsugorodva megjelent a *Bolond utazás,* és most, ugyancsak „beszély" műfaji megjelöléssel, a *Családáradás* is.

Mészöly persze már az interjú idején sem egyszerűen 19. századi nagyregényt tervezett írni, hanem annak 20. századi, elkülönbözödött mását. A régi dolgokhoz visszanyúlni, mondja ugyanebben a beszélgetésben, „csak szervesen-gyökeresen másképp lehet. Például lóg a falon egy realista kép. Csupán abban különbözik minden más realista képtől, hogy az egész – mondjuk – balra öt centit ferde. Hát ez a ferdítés, ez az öt centi – ez a pokolian nehéz. (...) Valami ilyesmi lesz, ha sikerül. Ha. De jobb, ha nem beszélünk róla."

Most, a *Családáradás* olvasása során vált világossá számomra, hogy az a bizonyos öt centi Mészöly esetében a minden oldalról való zsugorítás, az elhagyás és a maradék egymás mellé rendelése, a Matinka néni arcához hasonlatos *mozgó mozaik.*

A *Családáradás* ugyanis nem más, mint jellemrajzokra csupaszított nagyregény. Maga a családfa, ha valaki jól figyel, megrajzolható, de az elmondható, továbbmesél-

hető történet szinte teljesen hiányzik. Egy délelőtt apró történései az ősházban, körülvéve, minduntalan megszakítva és eljelentéktelenítve a jellemek és a jellemekhez kapcsolódó történetek által. És utalásszerűen a következő hónapok, évek. Sorsfordító idők, a családban és a világban egyaránt: Júlia megöli Árvai Jurkót, és jön a második világháború. Sok minden történt, sok minden dőlt el ezekben az években Magyarországon, elegendő lenne akár több nagyívű családregény történetéhez is. Mészöly azonban, miközben vágyakozva tekint vissza a 19. századi prózára, mégis fél a történettől, mert őt végső soron mégsem a történet érdekli, hanem a történet mögöttese. A realista nagyregény két mesterét összehasonlítva így fogalmaz egyik esszéjében: „Ami a nagy példaképben, Tolsztojban megvan: a reális, objektív freskó mögötti megfoghatatlan, irracionális vibrálás – az Martin du Gard-ban valóban nincs meg." (*Érintések*, Bp. 1980. 95.)

Mészöly úgy jut el a tolsztoji mögötteshez, a vízióhoz, hogy a nagyregényből – struktúráját megőrizve – kiirtja a történetet.

Emlékszünk mindannyian: a 19. századi családregény nagyívű történetét aprólékosan bemutatott jellemek hordozzák. Ha új szereplő lép színre, rövidebb-hosszabb időre megáll a fő történet, s áll egészen addig, amíg az új hős múltjáról és jelleméről az olvasó birtokába nem kerül a szükséges tudnivalóknak. A nagyregény nagymestereinél ez megállás-bemutatás-újraindulás szerves mozgássá összeálló, kedves és szórakoztató játék, a belefeledkező olvasói élvezet alapja. A kismestereknél már sokszor unalmas, izzadtságszagú és zavaró erőlködés; alig indul el a cselekmény, azt mindjárt megszakítja egy szereplő hosszadalmas bemutatása, s amikor túljutva rajta végre belemerülnénk a történetbe, akkor jön egy újabb szereplő... – mint mondjuk Fáy Andrásnak *A Bélteky-ház* című regényében. Mészöly bravúrja, hogy miközben „technikája" inkább emlékeztet Fáyra, mint mondjuk Balzacra, mégsem válik unalmassá és bosszantóvá. Talán azért nem, mert a történet helyét nála a történet víziója foglalja el: az állandó áramlás, maga a jelent múlttá mosó, múltat jelenbe emelő történelem.

Családáradás tehát, egy nagyregény szereplői, akik magukkal hozzák és maguk után hagyják a maga pőreségében azt, ami Mészölyt igazán érdekli: a lassú és állandó eróziót, a pusztulás erotikáját. Mert valamiféle állatiasan természetes, meleg erotika jár át Mészöly beszélyében mindent. Kálmánka keze Iddi mellére szorul, Júlia kezei becsúsznak saját szeméremajkai közé. És a felejthetetlen mozdulat, ahogyan az ifjabb Árvai Jurkó Bálint öregedő ujjai közelednek atyja ráncosra vénült egykori szeretőjének, Matinkának az ajkai felé. „Matinka élő mozdulatlansággal támasztotta fejét a piros kasmír fotelpárnára, maga is hibátlan kivágatként egy új-régi Fliegendéből. Éppen az volt az elképesztő, hogy megszólalásig halottnak tűnt, s ugyanakkor a megszólalásig élt; és ez nagyon más, mint mikor alszunk." És az ősház éjszakai csendjében álmatlanul bolyongó ifjabb Árvai Jurkó nézte ezt a képet. „Leült az ajtó melletti kisszékre, és sokáig ott időzött. Lehunyt szemmel nézte a szobában rajzó mélytengeri halak suhanását... – idősebb Árvai Jurkó in flagranti elképzelt posthumus némafilmjét. Szinte úgy hatott rá ez az ajándék, mint egy megdicsőült, fiúi vérfertőzés. Odalépett Matinka mellé, s ujjbegyével, érintés nélkül, körberajzolta a megtöppedt száj vonalát. Úgy érezte, egyszerre a saját megcsettent mulasztásainak elbizonytalanodott múltjába zuhan vissza."

*

A *Családáradás* színhelye megint a Dél-Dunántúl, a Völgység és Szekszárd környéke. Megint Pannónia, benne a jól ismert helyszínek és szereplők: a Fördős tanya és a Hamis Tanú vendéglő, a Harangi cukrászda és a városháza... Megint Mészöly Miklós

írói tisztességtelenkedése. *Az én Pannóniám* című kötet előszavában idéz Csehov egyik leveléből, amelyben az orosz író arról tudósítja barátját, Szuvorint, hogy a felkínált jó honorárium ellenére sem hajlandó újra kiadni korábban már megjelent írásait. S Mészöly ehhez hozzáteszi: „Csehovval versenyben maradni, azt hiszen, tisztesség dolgában is kudarcra ítélt önhittség volna. Jobb, ha tudatosan igyekszem most, száz év után – belső ösztönzésemre hallgatva és nagyon is időszerű szempontokra ráfigyelve – a magam módján tisztességtelen lenni."

Ha úgy tartjuk, hogy a *Családregény* Mészöly írói tisztességtelenkedésének újabb darabja, akkor még inkább az a *Hamisregény.*

*

A címet értsük úgy, ahogyan van: szó szerint. Regény, de hamis. Hamis, mert voltaképpen csak beszély, a mészölyi értelemben: olyan elbeszélés(ek)be rejtett nagyregény, amelynek ferdülését, öt centis eltérését a nagyregény megérzékítése, bizonyos elemeinek mozaikszerű egymás mellé rendelése teszi. Mindez értelmezhető úgy is, mint folyamatos, áramlásszerű küzdelem a mozgó, állandóan elmozduló stuktúráért, a szétszedhető, elemeire bontható és újra – másként – felépíthető regényért.

Mészöly Miklós, úgy tűnik, szeret legózni.

Szereti próbálgatni, hogyan hat másként és megint másként összerakva ugyanaz. Időnként hozzáír egy-egy elemet, és megint nekilát a játéknak. Szétszed és összerak, bizonyosan többször is, mint amennyit megmutat nekünk.

Lego-regény?

Ilyenről még nem hallottam, de doboz-regényről már igen. Még egyetemista voltam, amikor megjelent a Modern könyvtár sorozatban egy amerikai regény, B. S. Johnson *Szerencsétlenek* című munkája. A szerző csupán az egyes fejezeteket fűzte össze, és külön-külön, kártyaszerű formában egy dobozba tette őket. Az olvasó pedig kedve szerint, szabadon keverhette a „lapokat", új és új történetet (struktúrát) hozhatott létre, olvashatott végig. Ha volt hozzá kedve, ha tetszett neki. Ha nem, rábízhatta magát megint a véletlenre, keverhetett újra. A szocialista könyvkiadás persze nem volt képes kötés helyett dobozt előállítani, így a magyar olvasó számára a kártyakeverés élvezete is elmaradt. Helyette be kellett érnie a sorshúzással. Az egyes fejezetekhez tartozó oldalak szélén ugyanis megkülönböztető jelzések voltak, melyek a könyv végén külön oldalon, egymás alatt megismétlődtek. Az olvasó pedig kivághatta e jeleket, kalapba szórhatta és egyenként kihúzhatta, hogy azután a jelzést a lapszéleken visszakeresve mégiscsak esetleges sorrendben olvashassa a regényt...

Autó helyett Trabant, de most nem erről van szó, hanem Mészöly Miklósról.

Mészölyről, aki történeteit nem dobozokban, kiborítható formában adja át nekünk, hanem ő maga legózik velük, és csak a szépen bekötött, de sohasem végső végeredményt mutatja meg nekünk. Megfoszt minket a játék örömétől, cserébe viszont gyönyörködhetünk abban, ahogyan a lego darabjaiból keze nyomán újra és újra szerves forma születik. Mert Mészölynél a lego-forma a legvégsőkig célos: az elégia eszköze. A legintimebben szerves forma, az intellektuális líra paradoxonának megvalósulása. Ismerős, mégis átforgatott és az *alakulások* szó által keretbe zárt mondatok mindjárt a *Hamisregény* elején. Másfél oldal, nagy kihagyással idézhetem csupán, s így feltűnőbb talán a hős és az elbeszélő egyébként leheletfinom egymásra vetítése, a végső megszólítás önmegszólítás volta. „Hősünk kémlelőnek képzeli magát, aki fakó foszlányokról

beszél, nagy esők évadján. Alakulások? Nem tudja – de talán nem is szabad, hogy tudja. Figyeli a csendet, ami útközben készülődik, anélkül, hogy elindulna... (...) Azt mondod – alakulások? Nem tudhatod. Talán egyszerűbb, mint ahogy elképzelni lehet. Gondolj te is erősen a csendre, ami útközben nem indul el, s akkor már ő gondol téged, mivel te úgysem vagy – beleivódtál. Higgyed el, hogy folyamatosan halunk meg és részletekben ébredünk fel, ugyanott. Ez egy ilyen műfaj. Halálos. Szép az elhagyott szerető, aki megmérgezi magát és fájdalmas arccal a pamlagra omlik? Szép – szemközt a Szépség mérgező monstruózitásával..."

A pusztulás erotikája, szépsége, megint.

Nádas Péter írja valahol, hogy milyen furcsa: a korhadó szekér látványa szép, a korrodáló, belét lógató autó látványa riasztó. Mészölynél a pusztulás fa-anyagú, amit leír, pusztulásában válik széppé. A megtermékenyítés a pusztulás kezdete, a jövő és a múlt közt múlttá foszló semmi a jelen, egymásra hulló, áttetsző emlékképek végtelen sora, szélfútta falevelek mozgása, le-lenyúl értük egy méla kéz. Kronológia helyett legózható, szervesen jelenlévővé váló történelem. A 19. századi nagyregény még azt ígérte, hogy rendet tesz a történetek szövedékében, közben csak követhetővé stilizálta a szálakat; Mészöly stilizációja ezzel éppen ellentétes irányú.

A *Hamisregény* egyébként filoszmunkára csábít. Újra szétszedni azt, amit Mészöly most összerakott, megkeresni az elemek eredeti helyét, megnézni, hol változtak a szavak, a mondatok, a bekezdések, visszafelé járva és leleplezés közben átélni az összerakás örömét. Hosszú tanulmány, utalások és lábjegyzetek, a textológia kérdései, szívesen gondolok rá, bár tudom: a király csak a mesében lesz meztelen. Most azonban csak ízlelgetem Mészöly Miklós *alakulásait* és bevallom magamnak, hogy a *Családáradás*, az mégiscsak fáj egy kicsit. Másként, mint a pusztulás erotikája, nem jóleső fájdalommal. Attól tartok ugyanis, hogy most már végérvényesen le kell mondanom arról a tizenkilencedik századiasan friss Mészöly-nagyregényről, amire vártam és számítottam azóta, hogy 1981 januárjában, egy ködös téli napon a hatvanéves Mészöly Miklós alkotói terveiről olvastam a vizsgaidőszak délutáni csendjébe burkolózott szegedi egyetemen. *(Kalligram K. 1995.; Jelenkor K. 1995.)*

NÉZŐ

SZÉNÁSI ÉVA

Európaizált Balkán – balkanizált Európa?

A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTÁS TIPOLÓGIÁJA A FRANKOFON POLITOLÓGIAI IRODALOMBAN

A frankofon politológiai szakirodalom a közép-kelet-európai rendszerváltás átfogó tematizálására törekszik, egy árnyalt Közép-Kelet-Európa-kép kialakítására, mintegy látványosan szakítva azzal a gyakorta szimplifikált képpel, amellyel a régió rendszerváltás előtti országait kezelte. A „kelet-európai népi demokráciák" megtévesztő terminusa, amely – mint az ismert cseh író, Milan Kundera szellemesen megjegyzi – hármas hazugságon alapult, tudniillik nem voltak népiek, nem voltak demokráciák és végül nem Kelet-Európában voltak. Ezt a megközelítést felváltja az egyes országok rendszerspecifikus vonásainak elemzése. A régión belül ugyanis a látszólagos homogenitás ellenére, lényeges különbségek mutatkoznak a forradalmak lezajlását, a tömegek politikai színtéren való megjelenését, a rendszerváltás formáját és a pártosodás folyamatát illetően.

A rendszerváltás jellege

A kirobbantó okok elemzésénél az általánosan elterjedt „dominó-elv", vagy „láncreakció-effektus" mellett e rendszerek belső tartalékainak kimerülésével, elsősorban gazdasági, politikai és ideológiai korróziójával magyarázzák az 1989-es eseményeket. Általában átveszik Raymond Aronnak a magyar 56-ra alkalmazott meghatározását, antitotalitárius forradalmaknak titulálva azokat, amennyiben egy totalitárius rendszerből demokráciába való visszatérést valósítanak meg, amelyeknek egyben meg kell találniuk a sikeres modernizáció útját is. Georges Mink és Jean-Charles Szurek e forradalmak többségének vér nélküli, tárgyalásos jellegére utalva „furcsa forradalmak"-ról beszél, kiemelve azt a tényt, hogy „még ha vitathatatlanul a rendszer radikális változásáról van is szó, amelynek során egy monokrácia demokráciává alakul, és egy különös történelmi periódus zárul le, a forradalmakat kísérő szokásos jelenségek hiányoznak" (Mink–Szurek 1992:7).

Jacques Rupnik a 89-es „dicsőséges forradalmakat" az előző reform illetve forradalmi kísérletek (56, 68 és 80) kumulatív hatásaként értékeli, amelyek leverése után még ha a represszió technika változatlan marad is, a konszolidáció esélyei egyre csökkennek: Magyarországon sikeres, Csehszlovákiában közepes, míg Lengyelországban sikertelen. Fejtő Ferenc pedig a közép-kelet-európai események illetve a Szovjetunióban lejátszódó folyamatok egymást felerősítő sajátos interakciójáról beszél. Figyelemre méltó az az elmélet, amelyet Jean-Daniel Seiler alkalmaz, aki Charles Tilly koncepciója

A tanulmány a szegedi politológiai konferencián elhangzott előadás némileg bővített változata.

alapján a birodalmak természetrajzából, működési mechanizmusából vezeti le a kommunista rendszerek összeomlását. Tilly szerint a birodalom mindig egy politikai-katonai-hatalmi centrum (város, dinasztia, királyság, állam) uralma más, gyengébb politikai centrumok felett. A szovjet birodalom a cári birodalom folytatása, amelyet egy legitimációs ideológia körüli erős társadalmi mozgósítás jellemez. Közép-Kelet-Európa, mint a szovjet birodalom része, maga is a birodalom ritmusát éli. A birodalom természeténél fogva univerzalista, az ismert világ feletti uralomra törekszik, és így szükségszerű velejárója a hódítás. A birodalom működési mechanizmusából következik, hogy amikor az képtelen tovább terjeszkedni, megindul a hanyatlása, majd felbomlása, amely öltheti lassú agónia (pl. Bizánc, Török Birodalom), vagy gyors összeomlás formáját (Nagy Sándor birodalma).

A rendszerváltás tipológiája

Magára a rendszerváltás folyamatára vonatkozóan a frankofon szakirodalom egy négyfázisú periodizációt állít fel, amely elsősorban a rendszerváltás kronologikus sorrendjén, illetve a különböző, országspecifikus vonások elemzésén alapul. Az 1. Lengyelország, 2. Magyarország, 3. az NDK és Csehszlovákia, 4. Balkáni országok (Ez Fejtő koncepciója, amelyet főbb vonásaiban átvesz Rupnik is).

Az első csoportba sorolják Lengyelországot, mint élenjáró rendszerváltó országot, amelyben a mintaértékű kerekasztal-tárgyalások keretében először tisztázzák egy békés átmenet forgatókönyvét. A kerekasztal-tárgyalást, mint formát adaptálja a másodikként rendszerváltó Magyarország is, ahol a lengyel mintát követve a rendszerváltás hosszú dialógus eredménye a hatalom és az ellenzék között. Mindkét országban a reformkommunisták erős befolyása biztosítja az átmenet békés jellegét. Az előbbi ismérvek alapján Fejtő Lengyelországot és Magyarországot a „felülről" rendszerváltó országok közé sorolja, ahol a rendszerváltás tehát két hatalmi elit békés megegyezéséből jön létre. A magyar reformkommunista vezetés stratégiáját „önfelszámoló", a rendszer összeomlását anticipáló magatartását Rupnik „a megőrizve megváltoztatni a hatalmat" jelszavával foglalta össze, amelyet a reformkommunistáknak az a leplezetlen törekvése motivált, hogy a változás élére állva elfoglalják a demokrácia keretei között kialakuló terepet, még mielőtt az ellenzék rendezné sorait.

A pártosodási folyamat tekintetében viszont a két ország némi eltérést mutat: Magyarországon ugyanis már a kerekasztal-tárgyalások során kialakultabb volt a pártok későbbi struktúrája, és felállása sokkal kevéssé módosult a rendszerváltás után, mint a régió összes többi országában. Általában elmondható, hogy a történelmi pártok (elsősorban az agrárpártok) csak nehezen tudnak újjáformálódni a régióban, nincsenek jelen a rendszerváltás első szakaszában, helyüket inkább a kommunista rendszer lebontására illetve a párt monopóliumának megdöntésére törő és az egész demokratikus ellenzéket tömörítő alakulatok, laza csoportosulások, fórumok veszik át, amelyeken belül sok esetben a polarizáció csak a rendszerváltás után megy vége. Ugyanakkor Lengyelország lesz az az ország, ahol a Balcelowicz-féle sokkterápia keretében a gazdasági váltás a leghamarabb, már 1990. január 1-től megindul, nem sokkal az 1989-es júniusi „félszabad" választások után, szemben Magyarországgal, amely az ország hosszabb gazdasági reformtörténete következtében eleinte fokozatos átmenettel számol.

A második csoportba sorolt NDK illetve Csehszlovákia rendszerváltásának közös vonása, hogy mindkét ország kommunista vezetése a legkonzervatívabbak közé tartozott, akik között sem egy Pozsgay, de még egy Rakowski formátumú reformkommu-

nista sem található. Így mindkét párt hosszú ideig elzárkózik a lengyel kerekasztal-tárgyalások mintájára végbemenő rendszerváltástól. A rendszerváltás e harmadik fázisát egyrészt a civil társadalom mobilizálódása, a tömegek színrelépése jellemzi. A tömegmegmozdulások a hatalomra való nyomásgyakorlás eszközeként funkcionálnak. Ez alapján ezt a két országot Fejtő az „alulról" rendszerváltó országok közé sorolja, másrészt kiemeli a külső tényezők (NDK esetében az exodus, a fal lebontása, Csehszlovákia esetében a magyar és a lengyel példa) nagy hatását. Ugyanakkor a későbbi indulást mindkét országban az események gyorsabb lezajlása követi: Csehszlovákiában 1989 október 28-án kezdődnek a tömegmegmozdulások, és rá két hónapra, december 29-én, Havelt a nemzetgyűlés elnökévé választják, az NDK-ban október 9-én a lipcsei megmozdulással indul a forradalom, amelyet pontosan egy hónapra rá követ a fal lerombolása. Csehszlovákiában a Civil Fórum lesz a közvetítő a társadalom és a hatalom között, amely olyan vezetővel rendelkezik, mint Vaclav Havel. Az NDK-ban viszont hiányzik a karizmatikus vezető, és jelentős fáziskésés mutatkozik a 80-as évek disszidens értelmiségéből formálódó ellenzék és a civil társadalom ébredése között, amely utóbbi már akkor megfogalmazta az újraegyesítés igényét, amikor az ellenzéki értelmiség még ennek lehetőségét Anschlussként emlegette. Ugyanakkor az NDK-nak – amely sohasem volt képes önálló identitást kialakítani –, mint mesterséges kreatúrának, a kommunista rendszeren kívüli önálló létét semmi sem legitimálta, így a kommunizmus összeomlása egészen egyszerűen és szükségszerűen az NDK, mint államalakulat, végét is jelentette.

A negyedik csoportot a balkáni országok alkotják (Románia, Bulgária, Albánia). A balkáni országok rendszerváltásának sajátossága abban rejlik, hogy a tényleges politikai csatározások és a pártosodási folyamat alapvetően a rendszerváltás utáni időszakra tolódik át. Az első parlamenti választásokból a szocialistára átkeresztelkedett volt kommunista pártok kerültek ki győztesen, amelynek következtében az ellenzék a választások után a „harmadik fellebbezési fórum"-ot segítségül híva megkérdőjelezte az új hatalom legitim jellegét. Ezt a régiót a rendszerváltás pillanatában még embrionális állapotú pártrendszerek jellemzik. Rupnik szoros összefüggést lát e tény, illetve a Balkánon kialakuló elnöki rendszerek között, amelyet még a „főtitkár" személye iránti titkos nosztalgia táplál.

E régió országaiban a felülről jövő rendszerváltás az alulról induló spontán lázadással egészül ki. Ez az eset különösen jellemző Romániára, ahol a december 16-án induló temesvári spontán felkelés egy valószínűleg már előre megtervezett palotaforradalommal kombinálódik, aránytalanul nagy teret engedve a rendszerváltás után a régi nomenklatúrának, a bürokratikus és rendőri apparátusnak a kialakuló új intézményekben. Ennek következtében egyre többen kérdőjelezik meg a forradalom hitelességét, és látnak a „la révolution en directe"-ben egy erősen médiatizált, elsősorban frankofon közönségnek szánt politikai színjátékot, amelyre vonatkozóan a francia szakirodalomban joggal használják a „révolution confisquée", az elkobzott forradalom kifejezést. Romániához hasonlóan, ha kevésbé drámai módon, de Bulgáriában is november 19-én egyszerű palotaforradalom játszódik le, majd a tömegek nyomása fokozatosan kényszeríti ki a további változásokat. Bulgária tulajdonképpen az egyetlen olyan ország, amelyben valóban „Gorbacsov-effektusról" lehet beszélni, amennyiben a rendszerváltást eleinte a szocializmuson belüli reformokkal képzelik el. Megmozdulásokhoz folyamodnak Albániában is, ahol a kommunisták 1991. március 21-i választási győzelme után az egész országot megbénító sztrájkokkal kényszerítik ki az újabb választásokat és a tényleges rendszerváltást. Az előbb vázolt tipológia szerint a francia szakiro-

dalom a törésvonalakat a rendszerváltás lezajlása és jellemzői alapján az ún. visegrádi országok (Lengyelország, Csehszlovákia illetve Csehország és Magyarország) versus balkáni országok (Bulgária, Albánia, Románia) mentén húzza meg. Ugyanezt a törésvonalat látszik megerősíteni a régión belüli politikai, etnikai, kulturális ill. történelmi hagyományrendszer eltérősége és sokszínűsége.

Az átmenet és modernizáció problémái

Összességében azt lehet mondani, hogy a közép-kelet-európai rendszerváltó országok átmeneti rendszereknek tekinthetők, amely rendszerek azonban az átmenet különböző fokán állnak. Míg Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország lerakta az első, Rupnik által alapozónak nevezett választásokkal egy új demokratikus rend alapjait, addig a balkáni országok csak e folyamat elején tartanak. A pártállam összeomlása szükségszerűen az állam legitimációs válságát okozta a régióban, egy súlytalan állam kialakulásához vezetett, amelyből azt a hamis következtetést vonták le, hogy a demokrácia a gyenge állammal egyenlő. Ezt segítette elő az is, hogy a túletatizált, túlszabályozott és túlbürokratizált rendszer képtelen volt megfelelni a rendszerváltás után támasztott követelményeknek. Némely szerzők (Bárdos-Féltoronyi és van den Wusten) egyenesen úgy fogalmaznak, hogy Közép-Kelet-Európát az „állam hiánya" jellemzi. Bár ezt a folyamatot Nyugat-Európára is érvényesnek tartják, ahol, ha más okokból is, de szintén megfigyelhető az állam szerepének csökkenése, és az állam a transznacionális szintű rendszer és a lokálisan szerveződő társadalmi mozgalmak közé szorul.

A demokrácia strukturális, jogi-intézményi kereteinek megteremtése után a piacgazdaság kialakítása számos és szerteágazó problémát vet fel. Nevezetesen, hogyan lehet egy erősen centralizált etatista gazdaságot lebontani, reprivatizálni, ezzel együtt a piaci mechanizmusokat beindítani; tőkeszegény országokban és kedvezőtlen nemzetközi gazdasági feltételrendszer közepette végrehajtani ezt a történelemben példa nélkül álló feladatot? Ilyen körülmények között Közép-Kelet-Európa modernizációs lehetőségei rendkívül szűkre szabottak. Egy bizonytalan kimenetelű „internacionalista modernizáció", illetve egy nemzeti alapú, bezárkózó modernizáció között választhat. Pedig a sikeres modernizációban rejlik az átmenet sikere is. Így a közép-kelet-európai országok legfőbb dilemmája: évszázados zsákutca után megtalálni végre a sikeres modernizáció politikai és főleg gazdasági modelljét. Míg a totalitarizmusból a demokráciába vezető politikai átmenet modelljéül elsősorban Németország szolgálhatott, addig a gazdasági modernizációhoz a „modernizáló diktatúrák" példájához nyúlnak vissza, szembetalálva magukat az imitáció és az adaptáció súlyos problematikájával, valamint a régió latinamerikanizálódásának egyre növekvő kísértésével.

Az eddigi törésvonalakat, amelyek az állam, állampárt versus civil társadalom és egyház között húzódott meg, a rendszerváltás után újak kialakulása jellemzi. A látszólag „internacionalista diktatúrákat" „nacionalista demokráciák" váltják fel. Bár Rupnik megjegyzi, hogy leegyszerűsítő megoldás a mai közép-kelet-európai választékot egy nacionalista, népnemzeti és egy általa fenyegetett európéer demokratikus ellenzék konfliktusaként megjeleníteni, mégis, a szakirodalom a régión belül alapvetően az új törésvonalat a felzárkózó nyugati típusú, illetve a bezárkózó nemzeti modernizáció, az Európához való csatlakozásra törő demokratikus áramlatok, illetve az ettől elzárkózó nemzeti populizmus vonalának mentén húzza meg, amely utóbbit elsősorban a balkáni régióban tartja jellemzőnek. Mindenesetre Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország felzárkózási esélyeit jobbnak ítéli meg, mint a balkáni országokéit.

Több szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közép-kelet-európai régió a nyugat-európaitól eltérő, esetenként pedig egyre inkább távolodó elliptikus pályán halad. Mert míg Nyugat-Európa a nemzetállamok közeledése, az integráció felé tart, addig Közép-Kelet-Európában a széthúzó tendenciák, a nemzetállamok egymástól való eltávolodása, a fragmentáció és dezintegráció figyelhetők meg, élesen elválasztva egymástól a népszuverenitás és nemzeti szuverenitás elvét, nemzeti nacionalista erőket a demokratikus-liberális erőktől, egy nemzeti alapú modernizációt egy nemzetközi méretekbe ágyazott modernizációtól, amely az egyedüli lehetséges útnak mutatkozik. A dezintegrációt látszik igazolni Jugoszlávia felbomlása, a cseh és szlovák „bársonyos" válás, vagy a Szovjetunió széthullása is. A föderalizmus kísérlete a diktatórikus rendszerek keretei között szükségképpen csődbe jutott, működésképtelenségének negatív tapasztalatai pedig még inkább megerősíteni látszanak azt a koncepciót, hogy a föderatív elképzeléseknek nincsenek esélyei a régióban. Vagyis míg Nyugat-Európa látszólag a XXI. század felé halad, addig Közép-Kelet-Európa egyes kutatók szerint a legjobb úton van ahhoz, hogy visszalépjen a XIX. századba: „Nyugat-Európa a liberalizmuson és a szabadkereskedelmen alapuló széles civil társadalom megalkotása felé halad, mialatt a posztkommunista Európa a nemzetállamok létrehozását középpontba állító, XIX. századi ideológiák felé fejlődik vissza" (Rupnik 1993: 27).

Új geopolitikai világrend

A vizsgált szerzők véleménye megegyezik abban, hogy a bipoláris világrend felbomlását követően új geopolitikai helyzet állt elő, és megindult a harc egy új világrend kialakításáért. A jövőben egy alapvetően multipoláris világrenddel lehet számolni, amelyben a világpolitika és biztonság kérdésében az USA, Nagy-Britannia és Franciaország játsza a döntő szerepet, a világgazdaság irányításában pedig az USA, Németország valamint Japán. Ami Közép-Kelet-Európát illeti, megegyeznek az álláspontok abban, hogy a Jalta és Versailles által kreált mesterséges képződmények robbantak fel, és a homogén nemzetállamok sokkal jobban ellen tudtak állni e folyamatnak. E geopolitikai kombinációk a régió ütközőállam jellegéből indulnak ki, ugyanakkor észreveszik ezen országok nyilvánvaló törekvését, hogy kilépjenek végre ebből a státuszból. Bárdos-Féltoronyi szerint Közép-Kelet-Európában ún. geopolitikai vákuum alakult ki, amelynek betöltésére vonatkozóan két hipotézist állít fel.

Az *A* variáció szerint a Szovjetunió szétesése Oroszország további meggyengülését okozhatja, a *B* variáció, amelyet valószínűbbnek tart, Észak-Amerikát ellensúlyozandó, új konföderáció kialakulásával számol Oroszország körül. Ebben a konfigurációban Nyugat-Európa demilitarizálódna, amely folyamat kedvező hatással lehetne a régióra is, és végső soron annak finlandizációját eredményezné. „A második esetben Közép-Európa néhány évtized múlva a béke nyugodt szigete lehet, békés és irigylésre méltó, míg az első hipotézisben az orosz tankok visszatérése éppúgy fenyegeti, mint a NATO „Drang nach Osten" politikája, amely katonai futballpályává alakíthatná át a régiót" (Bárdos-Féltoronyi 1993:111). E koncepció nem számol Németország növekvő gazdasági és politikai súlyával a régióban.

A másik frankofon szakirodalomban elterjedt elmélet Samuel Huntington koncepciójából indul ki, amely szerint az eddigi politikai, katonai és ideológiai vasfüggönyt hamarosan más típusú vasfüggönyök fogják felváltani. A civilizációk, a kulturális, etnikai és vallási entitások közötti törésvonalak lesznek a jövőbeni világrend meghatározói. Az azonos civilizációhoz való tartozás érzése ugyanis egyre nagyobb jelentőségre

tesz szert a világban. A legjelentősebb konfliktusok a jövőben az egyes civilizációkat elválasztó törésvonalak mentén alakulhatnak ki. Anélkül, hogy a kissé leegyszerűsített „frizsider-effektus"-t emlegetnénk, vagy a történelmi determinizmus hibájába esnénk, megállapíthatjuk, hogy az új posztkommunista világrend a régión belül kísértetiesen reprodukálja a prekommunista viszonyok előttit. A régi – kulturális, etnikai, vallási – törésvonalak visszatéréséről lehet beszélni, ahol a választóvonal a Habsburg-birodalom és az ottomán birodalom határán húzódott meg, amely egyben nagyjából megfelelt a nyugati, illetve keleti kereszténység vonalának, csaknem pontosan követve azt a vonalat, amely ma elválasztja egymástól Horvátországot és Szlovéniát Jugoszlávia többi részétől. És mint a jugoszláv válság is mutatja, ez a vonal könnyen frontvonallá is merevedhet. Több-kevesebb módosítással ezt a koncepciót veszi alapul Rupnik és Seiler is.

Mindkét szerző írásaiban egyébként igen gyakori a hivatkozás Szűcs Jenő és Bibó István munkásságára.* Seiler szerint a „második Európa", vagyis Közép-Európa, olyan átmeneti zóna, amely „nyugathoz és nem kelethez tartozik és köztes perifériát alkot" (Seiler: 1993:57). Majd néhány sorral később így folytatja: „egyébként, és ebben igaza van Szűcs Jenőnek, a »második jobbágyság« egy kevésbé fejlett gazdasági differenciálódást bizonyít, amely a nyugati politikai-ideológiai látásmód és a keleti társadalmi-gazdasági struktúra közötti ellentmondás létrehozója" (Seiler: 1993:57). Míg Szűcs Jenő munkássága Közép-Európa redefiniálásában, önálló entitásként való felfedezésében nyújt segítséget, addig Bibó írásai a „kis államok nyomorúságára" hívják fel a figyelmet, a „történelem súlyának", a nyelvi és politikai határok eltérőségének, az újjáéledő agresszív és antidemokratikus nacionalizmusok okainak megértéséhez adnak fogódzókat. Ugyanakkor – nem utolsósorban Fejtő Ferenc és Molnár Miklós munkásságának köszönhetően – a francia szakirodalomban felértékelődik olyan integráló modell, mint az Osztrák–Magyar Monarchia.

A végső konklúziók levonásának tekintetében a régióval foglalkozó frankofon történészek és politológusok azon véleményüknek adnak hangot, hogy újra kell definiálni Közép-Európa fogalmát Európán belül, az integrációt ki kell terjeszteni a régióra. A nyugat-európai integráció életképessége ugyanis a közép-kelet-európai problémák kezelésétől függ. Össze kell kapcsolni a két Európát, a történelmi múlt azonossága alapján visszavezetni ezt a régiót Európába, legalábbis a visegrádi országok határáig. Ha másért nem, abból a jól felfogott érdekből, amelyet Rupnik a következőképpen fogalmaz meg: európaizálni kell a Balkánt, még mielőtt balkanizálódna Európa.

HIVATKOZÁSOK

Mink, Georges–Szurek, Jean-Charles. 1992. *Rupture et transitions.* Paris; La Découverte et Presses du CNRS

Rupnik, Jacques. 1993. *L' Europe des vases communicants.* In: Philippart, Eric (éd.) Nations et frontières dans la nouvelle Europe. Bruxelles; Éditions Complexe.

Bárdos-Féltoronyi, Nicolas. 1993. *Quelle géopolitique pour l' Europe?* In: Philippart, Eric: i. m.

Seiler, Jean-Daniel. 1993. *Une carte conceptuelle de la nouvelle Europe.* In: Philippart, Eric: i. m.

* Szűcs Jenő Európa három régiójáról szóló könyve *Les trois Europes* címen jelent meg franciául Fernand Braudel előszavával (Paris, Éditions L' Harmattan, 1985.), míg Bibó István válogatott írásai *Misère des petits états d Europe de l' Est* címen szintén a l' Harmattan kiadó gondozásában látott napvilágot 1986-ban.

A tanulmány az alábbi irodalom felhasználásával készült:

1. Bárdos-Féltoronyi, Nicolas: *Quelle géopolitique pour l' Europe?* In: Philippart, Eric (éd.): Nations et frontières dans la nouvelle Europe. Bruxelles; Éditions Complexe. 105–127.
2. Fejtő, François 1992. *Fin de la démocratie populaire: les chemins du post-communisme.* Paris; Éditions du Seuil.
3. Huntington, Samuel 1994. *Le choc des civilisations?* Commentaire, numéro 66 été 1994. 238–253.
4. Molnár, Miklós 1990. *La démocratie se lève à l'Est.* Paris; Presses Universitaires de France.
5. Rupnik, Jacques 1990. *L Autre Europe.* Paris; Éditions Odile Jacob.
6. Rupnik, Jacques 1992. *L' invention démocratique en Europe du Centre-Est.* In: Cet étrange post-communisme (sous la direction de Georges Mink et Jean-Charles Szurek). Paris; Presses du CNRS et la Découverte. 51–65.
7. Rupnik, Jacques 1993. *L' Europe des vases communicants.* In: Philippart, Eric: i. m. 27–36.
8. Seiler, Jean-Daniel 1993. *Une carte conceptuelle de la nouvelle Europe.* In: Philippart, Eric: 45–79.
9. Van Der Wusten, Herman 1993. *Les symboles de la future carte géopolitique de l' Europe.* In: Philippart, Eric: i. m. 127–137.

ELEK TIBOR

Az „otthonosság" kérdései térségünk új demokráciáiban

REFLEXIÓK KENDE PÉTER: MIÉRT NINCS REND KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN? CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

Kende Péter tanulmánykötetének, politikai esszégyűjteményének több összefüggésben is az otthonosság, illetve az otthonosság hiánya a központi problémája. Az „új szabadelvű államrend *otthonosságának hiányát*", a demokrácia visszahonosításának kérdéseit, az állampolgári elidegenedés okait vizsgálja a szerző például a *Liberálisesély-latolgatás* című 1993-as írásában, elsősorban Magyarországon, de utalva arra is, hogy mindez nemcsak nálunk aktuális téma. Ezen szöveget megelőzően egy egész fejezet foglalkozik a kötetben a jogállamisághoz, a működő demokráciákhoz való visszatérés nehézségeivel a kommunizmus utáni Kelet-Közép-Európában. „Végső soron egy valamennyire is népes közösség csak akkor érezheti magát saját országában »otthon«, ha az életét legközvetlenebbül érintő ügyeket saját hatáskörében igazgatja" – ezt már a vegyes nemzetiségű, többnyelvű államok politikai, közigazgatási problémáinak rendezhetőségéről értekezve írja Kende *(Van-e kiút a magyar-román viszályból?).* De ha a kötet címadó kérdésére, illetve az arra adott válaszokra gondolunk, például: akkor lesz béke és tartós rend, „amikor a térséget átszövő politikai és területi rend a társadalmi és etnikai alapegységek önrendelkezésére és szabad megegyezésére fog épülni" *(Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?),* ismét az otthonosság-élménynél tartunk, amennyiben a társadalmi és a né-

pek közötti béke, nyugalom, rend a kisebb-nagyobb közösségek és persze az állampolgárok otthonosság-érzésének egyik alapfeltétele. Ebben az értelemben úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kötetből a kelet-közép-európai otthontalanság-érzések anatómiája bontakozik ki.

*

A szovjet eredetű totalitárius államrendszer (amit Kende következetesen kommunizmusnak nevez) társadalmi, politikai jellemzése a szerző előző kötetének *(A párizsi toronyból,* 1991) volt fő témája. Az 1956-ban emigrált, s a hazai viszonyokat azóta is nemcsak figyelemmel kísérő, de következetesen elemző és radikális kritikával illető Kende írásai a rendszerváltozás után méltán s joggal tértek haza a magyar szellemi életbe. Nem elsősorban azért, mert szerzőjük az emigrációban különféle érdemeket szerzett, többek között szerkesztőként megteremtette a nyugati és a hazai demokratikus ellenzék együttgondolkozásának talán legjelentősebb fórumát a Magyar Füzetek-kel, hanem önértékük okán.

A jórészt 1989 utáni munkásságából válogató új tematikus összeállításában Kende már inkább csak szükségszerűen érinti a kommunizmus hatásait, örökségeit, amikor a régi rendszer romjain építkező új államiság alapjait, kereteit, belső feszültségeit vizsgálja, és azt, hogy milyen társadalomszerveződés, milyen közösségformálódás foglalta el a térségben a kommunizmus helyét. Elemzéseit, értékeléseit, javaslatait önértékükön túl figyelemre méltóvá teszi a nézőpont sajátossága is, az, hogy mindaz, amit a térségről, illetve Magyarországról ír „a párizsi megfigyelőállás látószögéből indul el, rendez és láttat" – ahogy maga fogalmaz a kötet előszavában. Az 1994-es választásokat elemző kötetzáró publicisztika-sorozatának egyik darabjában pedig „külföldről jött, de magyar anyanyelvű és érzelmű megfigyelőnek" nevezi magát. S ha mindehhez (a zsidó–magyar származásáról is valló) *A magyar–zsidó különbözőségről* című tanulmányának egyik gondolatmenetét is figyelembe vesszük, akkor válik a nézőpont összetettsége még érdekesebbé: „A jelenkori magyar zsidó szellemiség egyik megkülönböztető jegye az univerzális eszmék iránt érzett nagyobb, s ezzel összefüggésben a sajátosan »nemzeti« kiindulópont iránti kisebb fogékonyság... Az a tény, hogy a hangsúlyozottan nemzeti irányú gondolkodásban és politikai cselekvésben a zsidók aránylag kevéssé vesznek részt, elsőre nem igényel magyarázatot, tekintettel arra, hogy őket ott többnyire nem is nézik jó szemmel. A távolmaradásnak azonban többnyire van egy szellemi komponense is, éspedig az a bizonyos csökkent »nemzeti« – az »etnikai« szó talán még pontosabban fedné a dolgot – érzékenység." A zsidó-magyar származású, Párizsban élő emigráns politológus gondolkodásának, kutatásának egyik központi kérdése ugyanakkor a nemzet fogalma, a nemzetállamiság csapdája, a nemzetek együttélése. Az előbbiekkel feltehetően összefüggésben van az, hogy Kende Péter a tisztánlátást gyakorta nehezítő nemzeti elfogultságoktól (de érzelmektől is) mentesen, távolságtartással, de a szabadság és egyenlőség általános emberi ideájába ágyazottan, a liberális-demokratikus-republikánus értékrend iránti elkötelezettséggel szól minderről. Előadásmódjára a tárgyilagosság mellett a rendszerezettség s a rendszeralkotási törekvés, az elméleti igényesség és a fogalmi tisztázásra való törekvés, a sokoldalú, sokszempontú, érveket és ellenérveket ütköztető racionalizmus jellemző.

*

„A nemzetek, nemzetiségek és nacionalizmusok feléledése minden kétséget kizáróan a posztkommunista éra egyik legjelentősebb fejleményeként könyvelhető el" – állapítja meg Kende *A győzedelmes nemzet* című tanulmánya kezdetén, de tulajdonkép-

pen kötete kétharmadában ezzel a jelenséggel igyekszik szembesíteni olvasóit. A közép-kelet-európai társadalomfejlődés nyugatitól eltérő sajátosságainak, a polgárosodás és a nemzettéválás eltorzult folyamatának, a jórészt ebből következően skizofrén módon megfogalmazódó nemzeti programok ütközésének jelentős történeti jellegű irodalma van már. (Lásd például Bibó István, Szűcs Jenő, újabban Kiss Gy. Csaba munkásságát!) Kende Péter a térség történelmi fejlődésének jellegzetességeit ismertnek véve egy 1988-as tanulmányában már csak a kommunizmus és a nacionalizmus viszonyát vizsgálja. Pontosan mutatja be a szovjet uralom nemzeti öntudatot és önérvényesítést lefojtó hatását, de végkövetkeztetéseit egy-két éven belül megcáfolta a történelem. Kelet-európaiak gyakorta bírálják a nyugatot, amiért oly felkészületlenül, váratlanul, megoldási tervezetek nélkül érte a kelet-európai szovjet rendszer felbomlása, széthullása. Kende maga is megfogalmazza ezt a tételt egyik későbbi írásában, miközben a saját példája teszi kérdésessé a kritika jogosságát. Miért lett volna a Nyugat felkészültebb, amikor a térség problémáiban kiugróan jártas nyugati magyar politológus is azt állítja még 1988-ban: „e régió országainak leszakadása a Szovjetunióról tehát merő utópia, hogy ne mondjam: üres képzelődés". Az önmagának föltett kérdésre: „veszély vagy reménység a kelet-európai nacionalizmus?" azt válaszolja: „Sem egyik, sem másik." 1994-ben aztán önkritikusan kell elismernie, hogy „a nemzeti újjáébredés először hathatósan elősegítette a kommunizmus összeomlását, majd akut veszéllyé vált a kelet-európai demokráciákra nézve" *(Kommunizmus és nacionalizmus Kelet-Európában – Utóirat 1994-ben).* Ugyanilyen (persze főként utólag nézve) érthetetlen értetlenséget árul el az általa elemzett folyamatok valóságos természetét és célját illetően, amikor a horvát, az ukrán, a moldáv, a grúz teljes különválást távoli ígéretnek minősíti 1991-ben, a szlovák függetlenségi törekvéseket pedig szélsőségesek programjának, ami csak zsarolást jelent a szövetségi állammal szemben. Ezeknél a tévedéseknél azonban fontosabb például az, ahogy ugyanebben az írásban *(A győzedelmes nemzet)* imponáló tájékozottságról és tárgyi tudásról tanúbizonyságot téve sajátosságaiknak megfelelően jellemzi és rendszerezi a 90-es évek elejének a nemzeti ébredéssel kapcsolatos eseményeit, törekvéseit, vagy az *Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma* című tanulmányában az önrendelkezéssel kapcsolatban felvetődő problémákat. Ellentmondásos ugyanakkor, hogy miközben a sokféle nemzeti jellegű törekvés különbségeit hangsúlyozza, végül publicisztikus általánosítással a „kelet-európai nacionalizmus megnyilvánulási formái"-ról beszél, ahogy más írásaiban is. Valószínűleg azért, mert szerinte „a defenzív nacionalizmus és a nemzeti expanzionizmus, sőt a soviniszta kizárólagosság is egy tőről fakad." Pedig nemcsak Illyés Gyula figyelmeztetett az alapvető különbségekre ezzel kapcsolatban, hanem Kende legfőbb hivatkozási forrása, *Bibó István* is: „Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdekeknek akár szűkkeblű érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait vagy a nemzettel kapcsolatos torz eszmei álláspontokat." *(A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai)* Kende mindkét említett írása végén eljut ahhoz a lényeglátó felismeréshez is, hogy az 1989-90-es világtörténelmi változások, a kommunizmus bukása és az önrendelkezés elvének győzelme visszajuttatták Európát az 1918-as év problémáihoz, a század elején föllángoló nemzeti vetélkedésekhez, vitákhoz. Ráadásul ezek most már még fogósabbak, mert jóval több nép jutott föl a nemzeti elkülönülés szintjére, és nem látszik olyan evidens döntőbírósági fórum, hatalom, amely érvényt tudna szerezni akaratának.

*

A szovjet uralom megszűnése nyomán mind Keleten, mind Nyugaton fölvetődött elviekben ismét, hogy ebben az etnikailag, területileg kevert térségben a nemzeti szembenállásokat talán egy közép-európai, dunai föderáció, államszövetség oldhatná fel leginkább. Kende Péter több írásában is elveti az effajta fölvetéseket, hivatkozva azokra a megkerülhetetlen adottságokra, realitásokra, amelyek inkább a dezintegráció irányába mutatnak. A megélénkült Közép-Európa-viták történelmi hivatkozásaival szemben a *Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek* című esszéjében nemcsak azt jelenti ki helyesen, hogy a Monarchia soha nem volt a Duna-völgyi népek szabad föderációja, hanem abban is gaza van, hogy a kelet-közép-európai föderációnak valójában nincs is története. Voltak ugyan erre vonatkozó tervek, javaslatok, de sohasem valóságos hatalmi tényezők részéről fogalmazódtak meg, értelmiségi körökben volt ugyan divatjuk, de sohasem támaszkodhattak számottevő néphangulatra, s a gazdasági érdekekhez is aligalig kapcsolódtak. A fölvetődő kérdésre (lenne-e egyáltalán létjogosultsága, értelme ma egy kelet-közép-európai konföderációnak?) egyértelmű nemmel válaszol, mert ez szerinte csak hátráltatná azt az átfogóbb európai közeledést, ami egyedül kínál fölzárkózási esélyt a térség lemaradott és csődbe jutott országai számára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a dunai föderáció ábrándjával való szakítás nem jelenti azt, hogy a térség országainak egymástól elkülönült politikát kellene folytatniuk: „Ellenkezőleg, az erőfeszítések egyesítése, a közös ügyek összehangolt képviselete, a regionális szolidaritás értelmében való gondolkodás és politizálás nagyon is kívánatos és szükséges. Hiszen minden történelmi tapasztalat és minden aktuális megfontolás az együttműködés mellett szól. Ezen azonban a helyzet tényleges adottságai szerint kell munkálkodni, nem pedig egy rosszul átgondolt utópia szellemében." (Uo.) Miközben a kelet-közép-európai valóságos viszonyok feltárásával Kende tehát igyekszik kijózanítani az irreális álmok kergetőit, az összefogás szükségességére is felhívja a figyelmet. Nagy hiányossága azonban írásainak, hogy az ehhez hasonló felhívások mögül igazából rendre elmarad az argumentáció. „A Dunavölgyi megbékélésről" alcímet viselő *Igenis, a múltat eltemetni* című alkalmi kisesszében is helyesen állapítja meg, hogy „a magyar nemzeti közösség jól felfogott érdeke azt követeli, hogy minden szempontból új lapot nyisson a szomszéd népekkel és államokkal való viszonyában", de ehhez véleménye szerint „»a múlt örökségéből« nincs mit merítenünk". A történelmi hivatkozásokban csak a nemzeti múltba való bezárkózás és az öncélúság kultuszát látja. Ezért javasolja a múlt elfeledését, a sérelmeken való felülemelkedést, s ennél többet írástudóként – úgy véli – nem mondhat. Pedig a múlton nem lehet csak úgy, hipp-hopp átlépni, igaz, hogy történelmi igazságtételre a Duna-völgyben nem lehet számítani, de az elfojtott, ki nem beszélt nemzeti sérelmekkel, komplexusokkal számolni kell, s inkább föl kell tárni, meg kell ismerni azokat kölcsönösen, hogy aztán meghaladhatók legyenek. Másrészt a térség történelme, kultúrája nemcsak a dicsővé mitizált nemzetek szembenállásainak, gyűlölködéseinek a példatára lehet, hanem a sorsközösség, a kölcsönös egymásra utaltság, a békés együttélés, a nyelvi, kulturális szimbiózis valóságának bizonyítéka is. A közép-európai írástudónak tehát az is lehet a feladata, hogy a múlt negatív tendenciáival való szakítás szükségessége mellett az együttélés pozitív hagyományaira, értéktartalmaira hívja föl a figyelmet.

*

A nemzeti gondolatok, törekvések erősödése és egymással való újdonsült szembefeszülése Kende figyelmét a nemzetállamok válságára is ráirányítja. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó írásainak legfőbb mondanivalója a nemzetállamisággal való szakítás

elkerülhetetlensége, hiszen „térségünk az elmúlt háromnegyed évszázadban a nemzetállami koncepció tévelygésének, elvadulásának és – végső elemzésben – ismétlődő kudarcainak volt a színhelye" *(Szakítani a nemzetállamisággal).* Közép- és Kelet-Európa nemzeteinek és államainak többsége 1989–90 óta, Kende szerint, az 1945 előtti állapotokhoz, a nemzetállam eszményéhez igyekszik visszatérni, ezért figyelmeztet újra és újra arra, hogy ebben a térségben a nyugatról átvett hagyományos nemzetállami sémák nem alkalmazhatók: „A homogén nemzet fixa ideája (Románia) ugyanúgy katasztrófaprogram, mint a népközösség szétszórt részeinek állami egyesítésére való törekvés". (Uo.) Kelet-Közép-Európában is azért nincs rend – írja a kötet címadó kérdésére adott egyik válaszában –, mert tisztán nemzetállami alapon az itt élő népek együttélése nem rendezhető, s ez akadályokat állíthat az európai integrálódásuk útjába, már csak ezért is szükséges a nemzetállam alternatíváinak megkeresése. Kende gondolatmenete idáig hibátlan, de az az együttélési modell, amit különböző írásaiban megfogalmaz, több ponton is vitatható. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a nemzettéválás folyamatában a német eredetű kultúrnemzeti felfogás érvényesült, ami zsákutcába vezetett, mert a térség etnikailag és nyelvileg annyira megosztott, hogy kultúrnemzeti alapon nem hozható politikai nyugvópontra. S bár itt a politikai nemzet francia változata, mely „egységes és oszthatatlan" néppé olvasztja össze a felségterületéhez tartozó lakosságot, szintén nem fogadható el, a fentiek miatt szakítani kell a nyelvi kultúrnemzetiséggel is. A térségben nincsenek nyugat-európai típusú nemzetek, csak államhatárok által szétszabdalt „népközösségek", amelyek „nemzeti" egyesítésre nem számíthatnak, és államok, amelyek csak részlegesen „nemzetállamok", és kultúrnemzeti egységesülésüknek határt szab igazgatási területük etnikai-nyelvi megosztottsága, így maximális céljuk csak az lehet, hogy „nemzetközösséggé" alakuljanak. „A »nemzetközösség«, amely voltaképpen területi közösség, s ha úgy tetszik »államközösségnek« is nevezhető, a politikai nemzet kelet-közép-európai formája: »nemzet«, a politikai szuverenitás és az önkormányzat értelmében, »közösség« pedig azért, mert vegyes népösszetételű." (Uo.) S mivel e koncepcióban a „nemzetközösségnek" egyenértékű tagja mindenki, legyen bár a többségi vagy a kisebbségi népcsoport része, Kende szerint így megoldást nyerhet a határokon túlra terjedő népközösségek kisebbségben élő tagjainak sorsa is. „E fogalmi rendszerben a székely ember tehát a magyar »népközösség« része, egyszersmind a romániai »nemzetközösség« tagja. A román »nemzet« tagja nem lehetne, minthogy az kultúrfogalom, s székelyünk a magyar kultúrához tartozik. De a magyar »nemzet« tagja sem lehet, mert politikailag az nem terjed túl az államhatárokon." (Uo.) Ez az utolsó idézet azt mutatja, hogy bár Kende általában a fogalmi pontosságra és következetességre törekszik, nem mindig jár eredménnyel, hiszen itt például a román nemzetet kultúrfogalomként, a magyar nemzetet politikai fogalomként kezeli egymás mellett. Mesterséges konstrukciójának pedig nem csupán az a baja, hogy bevezetésekor számos (leküzdhetetlen) nehézséggel kellene szembenézni (éppúgy, mint a föderációs terveknél), amelyek egy részét a szerző maga is ismerteti, hanem az, hogy ez a logikusan felépülő, számos részigazságot tartalmazó rendszer téves alapokon áll. Először is Kende összemossa a „vérségi-faji" (amit másként organikusnak nevez) és a nyelvi-kulturális nemzetfogalmat, ami pedig nem teljesen ugyanaz: „Ha a nemzet nem politikai – azaz területi –, hanem vérségi alapon tételezi magát (s valljuk be, hogy az ún. kulturális nemzetfogalom is ebbe a kategóriába tartozik), akkor ebből előbb-utóbb a másfajúak kirekesztése következik. Más szóval a vérségi nemzetfogalom kimondva vagy kimondatlanul az *etnikai purifikáció* rejtett törekvését hordozza." *(Politikai közösség és nemzet)*

Majd az „állampolgárival" szembeállított „organikus" nemzetfogalmat több olyan szempontból is elmarasztalja, amelyek a vérségi-faji nemzetkoncepcióval szemben jogosultak lehetnek, de a nyelvi-kulturálissal nem: a res publiciával a res mythicát állítja szembe, amiből könnyen teremhet totalitárius gyakorlat és vezérkultusz; aláássa az egyén morális felelősségérzetét és összeegyeztethetetlen az egyetemes emberi etika követelményeivel (Tamás Gáspár Miklós); nem képes a kívülről jövő hatások befogadására, mert minden külső hatást kárhozatosnak tekint.

Másrészt nem az a baj, hogy Kelet-Közép-Európában a nemzetek nyelvi-kulturális alapon szerveződtek, nem ez vezetett a végzetes konfliktusokhoz, hanem az, hogy ugyanakkor a Nyugat-Európából importált államnemzeti törekvéseket is magukévá tették. *Szűcs Jenő* is ezt fogalmazta meg már a hetvenes évek elején: a „Staatsnation" és a „Kulturnation" két alapvető strukturális modellje valójában „ideáltípusokat" fejez ki, amelyek mögött a konkrét megjelenési formák sokfélesége rejlik, sőt „határozottan egy harmadik típusként emelkedik ki Közép-Kelet-Európának az a régiója, ahol a nyelvi-kulturális mozzanat egy historizált államnemzeti koncepcióval összefonódva jelentkezik a 19. században." *(„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához),* s tegyük hozzá, hogy él tovább mindmáig. A legújabb irodalomból, az egyébként Kendét és Tamás Gáspár Miklóst idéző *Bíró Gáspár* is erre hívja fel a figyelmet a *2000* folyóiratbeli tanulmányában: „A román, a szerb, a szlovák politikusok a nemzetállami önmeghatározást általában a politikai nemzetre való hivatkozással próbálják legitimálni... *Csakhogy a politikai életben és adminisztratív gyakorlatban érvényesülő mai román, szerb, szlovák nemzetfogalom ennek épp az ellenkezője.* Az említett államok közvéleménye nemzeten egyértelműen az azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyének közösségét, azaz az organikus értelemben felfogott nemzetet érti." *(Vadkeleti töprengések)* Nem a nyelvi-kulturális nemzetfogalom továbbélése okozza tehát a gondokat ma sem, ebből következőleg nem azzal kell szakítani, hanem az említett kettősséggel, az államnemzeti és a kultúrnemzeti alapozású nemzetfogalom egyidejű fenntartásával, egy konstrukcióba ötvözésével, az állam és a nemzet fogalmi keretének összecsúsztatásával – ahogy *Kiss Gy. Csaba* javasolja több írásában is. A politikai és a nyelvi közösség közti különbségtevést és azt hangsúlyozza Kende is, hogy: „A polgári egyenlőség és szabadság eszméje – a tágabb értelemben vett liberális eszme – összeférhetetlen a politikai szférába átvitt kultúrnemzetiséggel", de ebből ő arra a következtetésre jut, hogy „a »nemzet« valamilyen új, Kelet-Európában is alkalmazható politikai megfogalmazás után kiált." *(Szakítani a nemzetállamisággal)* Járhatóbbnak látszik Kiss Gy. Csaba javaslata, aki szintén a nemzetfogalom gyökeres reformját sürgeti, de a fentiek miatt épp ellenkező értelemben: a nemzet fogalmát a politikai mozzanatoktól, a nemzetállami értelmezésektől kell megszabadítani azáltal, hogy alapjává még inkább a nyelvi, kulturális összetartozást tesszük, s nem válik kirekesztő fogalommá, ha elfogadjuk, hogy „mint történelmileg kialakult makroközösség, mindig a sokféleség egysége", stb. *(Közép-Európa a nacionalizmus második századának végén, Mi a magyar ma?)*

Hasonló kiindulópontokból azért jut eltérő, szembenálló következtetésekhez a kétféle gondolatmenet, mert Kende a történelmi fejlődés sajátosságaitól, a hagyományoktól, a nemzeti érzelmektől függetlenül, mindenáron politikai közösségként akarja értelmezni a nemzetet Kelet-Közép-Európában is, ami pedig itt alapvetően nyelvi-kulturális, a közös sors önkéntes vállalására épülő szellemi-lelki közösség. Ezt mondja a minden kirekesztő és agresszív uralmi szándéktól távol álló, a liberális demokrácia

iránt viszont Kendéhez hasonlóan elkötelezett, kolozsvári irodalomtudós, *Cs. Gyímesi Éva* is: „A magyarság ma Európa hat államának határain belül él. Nemzeti identitását elsősorban nem politikai, hanem nyelvi-kulturális tényezők határozzák meg. A herderi kategóriákkal élve, a magyarságra nem a politikai, hanem a kultúrnemzet fogalma illik. És ebben nem áll egyedül, hiszen Közép-Kelet-Európában más nemzetek is hasonló helyzetben vannak." *(Honvágy a hazában)*

*

A kérdésre, hogy „Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?" a már idézettek mellett Kende ad egy olyan választ is, mely szerint: „Azért, mert az itt élő népek, politikai közösségek még nem érték el a belső stabilitásnak azt a fokát, amelynek alapjairól az igazi párbeszéd – az egyezkedés – megindulhatna." Az együttélés, az egymás közti viszonyok vizsgálata után a kötet harmadik fejezete *(Milyen demokráciát?)* épp a belső stabilitás kérdéseit, az otthonosság-érzés belső feltételeit járja körül, középpontban Magyarországgal. Több írás is arra keres és ad választ, miért volt oly könnyű a liberális demokrácia és a piacgazdaság ideájához visszatérni, s miért oly nehéz mégis a jogállamisághoz, a működő demokráciához való visszatérés: az átalakulás a legkedvezőtlenebb gazdasági körülmények közepette megy végbe; az örökölt apparátus etikája mint visszahúzó erő van jelen, miközben hiányzik az új politikai személyzet, hiányoznak az élő hagyományok; a kommunista rendszer alapjaiban rendítette meg a társadalmat, felszámolva az önigazgatás, a civil szféra szinte minden szerveződését; a „homo sovieticus" leszokott a politikában való részvételről, s a jogorvoslásról; a „forradalmi helyzet" miatt gyakori a türelmetlenség, a gyors megoldásokra való törekvés; a demokrácia, a jogállam intézményei még nem járatódtak be, miközben az új politikai elit intézményfétisizmusban szenved, tele van illúziókkal mind a gazdaság, mind a politikai élet önműködését illetően. Arra is indokoltan hívja föl a figyelmet Kende, hogy a demokratikus gyakorlatnak az alapelvekkel való megfeleltetéséhez nem elegendőek a jog által garantált eljárási szabályok és intézmények, szükséges a „demokratikus ethosz" és az is, hogy „a hazát alkotó közösség tagjai kölcsönösen elfogadják egymást" *(A kelet-európai új politikai elitek intézményi optimizmusa)*. Ezért is hangsúlyozza a demokráciára való nevelés fontosságát, s nyilván ezért idézi a *Milyen demokráciát?* című 1990-es előadásszövegében édesapját, dr. Kende Zsigmondot, aki már 1932-ben tanítanivalóan összegezte a „jó demokrata ismérveit".

*

A párizsi toronyból című kötetébe Kende tudatosan nem válogatta be az előző évtizedekben írott publicisztikáit, ezzel szemben most engedett a kiadói felkérésnek, és a kötet utolsó fejezeteként *(Őfelsége, a választó)* fölvette az 1994. évi választások előtt, alatt és után, jórészt a Magyar Hírlapban publikált helyzetelemző cikkeit. A könyv az eddigiek alapján minden vitatható részletével együtt az elmúlt évek olyan fontos társadalomtudományi, politikaelméleti gyűjteménye, amely a térség, illetve Magyarország közelmúltjában és jelenében tájékozódni kívánók számára megkerülhetetlen. Olyan jól szerkesztett összeállítás, amelynek egységességét, összhangját a tematikai kapcsolódásokon túl az elméleti fölkészültséggel és tárgyi tudással társuló következetesen elfogulatlan kívülállói magatartás, tárgyilagos, szenvedélymentes hangnem és szakszerű nyelvezet teremti meg. A kötetnek ezt az összhangját és egységességét töri meg az utolsó fejezet, amelyben a szerző (ahogy önmagát nevezi), „a politika elméleti művelője" gyakorta kilép eddigi „megfigyelői" szerepéből, és a gyakorlati politika alakítójává igyekszik válni, igaz, hogy csupán a nézeteinek a közzétételével, de az adott helyen és idő-

ben ez mindenképpen túlmutatott a szimpla véleménynyilvánításon. Például, amikor a választások előtt az SZDSZ iránti szimpátiát igyekszik fölkelteni, amikor a két forduló között a Fideszt az SZDSZ jelöltjeinek támogatására, a második forduló után az SZDSZ-t az MSZP-vel való koalícióra ösztönzi. Nem véletlenül, de részben a műfaj természetéből fakadóan kerülnek előtérbe ezekben az írásokban a személyes preferenciák, értékválasztások, politikai elfogultságok és az érzelemteli, hangulatos és hatásra törő nyelvi megformálások. Például: a Fidesz nem vette észre, hogy „a magyar társadalom mélyrétegeit csak akkor érdekli a generációváltás, ha az egyszersmind az úri őslényekkel, a koporsóik tetején táncoló politikai csontvázakkal való egyértelmű szakítást is jelenti." Ennek ellenére ezek a szövegek is számos helytálló, aktuálpolitikai érvényükön túlmutató, a jövő számára is tanulságokat hordozó gondolatmenetet és megállapítást tartalmaznak. Például: „A nemzeti közösséget végső soron egyedek és csoportok teszik ki, akik saját sorsuk alakulásán mérik, mennyire »nemzeti« vagy »népi« a kormánypolitika."

*

Már az előző kötet utolsó esszéjében *(Talpraállni készülő nemzet)*, de a mostaniban is többször megfogalmazza Kende, hogy a magyar demokrácia megerősödésének, a polgárosodásnak kulcskérdése, sikerül-e a hagyományos nemzeti önkép helyébe olyan újat állítani, amely lehetővé teszi a modern világ követelményeivel való harmonikus együttélést, amelybe a polgári életeszmény szervesen és hitelesen épül be, s amelyben a régi cél, a nemzeti és az univerzális összeegyeztetése is megvalósul végre *(Polgárosodás és nemzeti önkép)*. A kérdés és a feladat most, öt év után is aktuális, mint ahogy a szerző által megjelölt lehetséges közös nemzeti program is, amelynek a polgárosult, nyitott és toleranciára képes társadalom felépítése áll a középpontjában. Csakhogy, míg akkor a felelősséget elsősorban joggal a politikai mezőny népi-nemzeti oldalán állókkal kapcsolatban lehetett fölvetni, most az MSZP–SZDSZ kormánypolitika az olyan mértékadó, baloldali liberális, szociálliberális értelmiségiek nyomatékos felelősségének kérdését veti föl, mint amilyen Kende Péter is.

GORETITY JÓZSEF

Tegnap előtt

IRODALMI UTAZÁSOK A MONARCHIÁBAN

A Monarchia – karnevál az irodalomban (1989.) és *A Monarchia a századfordulón* (1991.) után a folytatódó műhelymunka eredményeként újabb Monarchia-kötetet jelentetett meg *Tegnap előtt* (Szerkesztette: Fried István és Kelemen Zoltán, 1994.) címmel a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke.

A Monarchia irodalma – úgy látszik – jó anyagot szolgáltat a komparatív irodalomtudomány mai művelői számára. Nemcsak azért, mert az – igaz, mesterségesen létrehozott – államalakulaton belül, az univerzalitás monarchikus eszméjén mint közös alapon soknyelvű nemzeti irodalmak léteztek, s ez a kettősség, illetve a közös talajon kihajtott, egymástól a Monarchia összetartó ereje nélkül távol álló irodalmak szinte kínál-

ják az összehasonlítást. Azért is mutatkozik termékenynek a Monarchia-irodalom komparatív megközelítése, mert ez az irodalom párhuzamosan a nyugat-európaival, sőt időnként megelőzve azt, jellegzetesen közép-európai szemlélettel igyekezett választ adni a századforduló krízishangulatára, s hozzájárult ahhoz, hogy a szellemi élet központja Párizs mellett vagy helyett (?) keletebbre, a Bécs – Budapest – Prága – Szentpétervár tengelyre tolódjék. Vagyis a Monarchia irodalmának összehasonlító vizsgálata egyrészt feltár(hat)ja a térségben állandósult krízisszituáció okait és jelenségeit, azt a „kollektív neurózist", mely az imént említett kettősségből adódott, másrészt megmutathatja, hogy ez a válság és ez a kollektív őrület hogyan volt szerves része a Londontól Pétervárig megnyilvánuló krízisnek, s hogy – mellesleg – ez a kollektív őrület hogyan hozott létre ugyancsak Londontól Pétervárig döbbenetesen pezsgő, gazdag kulturális életet.

Ugyanakkor a Monarchia-irodalom egyik jellegzetessége az, hogy – mint Fried István az *Előszó*ban megállapítja – a Monarchiát az összeomlás után többek is visszaálmodják, benne a letűnt harmóniát idézve. Mármost akár „boldog békeidő"-ként, akár a szétzilálódás kezdeteként értékelődjék is a Monarchia, kulturális szövege – ismét csak egyetértőleg idézhetjük az *Előszó*ban írottakat – gyakran szakralizálódik, s megteremtődhetnek vagy az elveszett paradicsomról vagy a világ káoszba hullásáról szóló magánmitológiák.

S ezzel tulajdonképpen el is érkeztünk a *Tegnap előtt* felépítéséhez. A kötetben nyolc tanulmány található, mindegyik a Monarchia valamelyik „peremvidékén" született művekhez kapcsolódik, azaz ebből a kötetből kimaradt a bécsi osztrák irodalom. Szerepel ugyan a kötetben egy Kafka-tanulmány, de Kafka köztudomásúan Prágában élt és alkotott, valamint fellelhető a tanulmányok között kettő olyan is, amelyik Bécsel foglalkozik, de az egyik Juhász Gyula, a másik pedig Márai Sándor kapcsán, tehát ezek kimondottan a magyar írók szemével láttatott Bécset idézik meg.

Az elveszett harmóniaként vagy a káoszként értelmezett Monarchia mint rendezőelv és mint e rendezőelv két végpontja Fried István két tanulmányában mutatkozik meg. Az első Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című regényét olyan alkotásként mutatja meg, melyben az emlékezés és az úton levés motívumai megteremtik az álom-Bécset, Márai és Krúdy Bécsét, Szindbád Bécsét, mely csak mint irodalmi toposz, nem pedig mint az élhető hétköznapi élet tere jelenhet meg. Irodalom és élet összekeveredéséről, egymásra hatásáról, következésképpen fikciónak és valóságnak relativizálódásáról van tehát szó a *Szindbád hazamegy*ben, miközben Márai a maga kételyeit Krúdy nyelvének imitációjába és Szindbád többszörösen irodalmivá és mitikussá tett alakjába öntve a 20. századi nyelvi válságot tudatosítja. A békebeli, harmonikus Monarchiába kulináris és szerelmi élményeire emlékezve Krúdy-Szindbád a halálban még megtérhet, de a harmónia elvesztése után Márai-Szindbád már csak irodalommá szublimálva idézheti fel a Monarchiát.

A Márai-regényről írott tanulmány „előzménye" a kötetben Szabari Antónia Krúdyról szóló írása. A tanulmány a *Szindbád elmegy deszkát árulni* című novella famotívumát kíséri végig, mégpedig éppen az emlékezés és az elmúlás aspektusából, s a szerző arra a megállapításra jut, hogy a megszemélyesített fa „társ- és hiánypótló" szerepet tölt be a Krúdy-novellában.

Ugyancsak az emlékezés révén kapcsolódik a tanulmánykötet említett írásaihoz Péter László Juhász Gyula-tanulmánya: bár a szegedi költő csak a Monarchia felbomlása után jutott el Bécsbe, idézett bécsi ihletésű verseiben az emlékezés révén a letűnt Monarchia kel életre. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Péter László tanulmánya mind témáját, mind módszerét tekintve nehezen illeszkedik a tanulmánykötet egészébe.

Kelemen Zoltán Hamvas Béláról írott tanulmánya az emlékezés témáját igyekszik elmélyíteni, amikor néhány kisebb Hamvas-írás és a *Karnevál* vizsgálati szempontjaként C. G. Jung *Föld és lélek* című esszéjét ajánlja. Kelemen Zoltán az emlékezést ilymódon a kollektív tudattalan megnyilvánulásaként fogja fel, azaz kimondva-kimondatlanul azt állítja, hogy a Hamvas-művekben kibontakozó Monarchia-kép a közép-európai ember kollektív tudattalanjának része. A Jung-esszére visszautalva a tanulmány címében megfogalmazott kérdés *(Táj vagy örökség?)* így, ebben a formában nem kérdés tovább, mert Jung szerint a táj meghatározza az örökséget, a hagyományt, az pedig visszahat a tájra, tehát Hamvas Monarchiája táj is meg örökség is, mert a kettő ugyanaz. Kelemen Zoltán problémafelvetését, különösen a *Karnevál*ra nézvést, termékeny elemzési szempontnak vélem, ugyanakkor sajnálkozom azon, hogy az érdekes problémafelvetés nem jár együtt kellő argumentálással, részletesebb, pontosabb elemzéssel.

A Monarchia, mint a káosz élményének háttere – ahogy korábban említettük – Fried István Kafka-tanulmányában mutatkozik meg, mégpedig úgy, hogy nem csak ellenpólusát alkotja a Márai-tanulmánynak, hanem az álom témáján keresztül mintegy folytatja is azt. A tanulmány *A kastély* XVIII. fejezetének alapos elemzésével szolgál, gazdag szakirodalmi apparátust felvonultatva, magabiztos, logikus, világos érveléssel. A tanulmány végére nem csak a Bürgel-epizódról, hanem Kafka egész művészetéről tudhatunk meg lényeges dolgokat, például azt, ami a recenzens számára oly nehezen megfoghatónak látszott mind Kafka, mind a Kafka világával rokon orosz író, Fjodor Szologub művei olvastán, hogy tudniillik az álomképek apró mozaikjainak igen nagy a realitásfedezete, de úgy, hogy éppen a túlzott realitásigény válik fantasztikummá.

A Kafka-tanulmányt a kaotikusság élményén kívül talán éppen a valóság aprólékos ábrázolásával „hívja elő" a kötet első írása, Sánta Gábor *Kóbor Tamás Budapestje* című munkája. Ez a tanulmány nem véletlenül került a kötet elejére, hiszen a vizsgált mű keletkezési idejét (1900) és irodalmi stílusát (naturalizmus) tekintve is előzménye a többi tanulmány tárgyának. Sánta Gábor elemzése elsősorban a naturalista jegyek feltárásával foglalkozik, mégpedig úgy, hogy közben Budapest nagyvárossá válásának ellentmondásaira is fényt derít, és megmutatja Budapest irodalmi toposszá válásának kezdetét is. Hiányolom azonban a dolgozatból annak részletes bemutatását, hogy Kóbor Tamás Budapestje nem csak a szociográfus-író bemutatta „valóságos" Budapest, hanem világirodalmi allúziókra épített fiktív város is. A tanulmányíró utal ugyan Thackeray *Hiúság vására* című regényére, de a két mű összevetése elmarad, a Kóbor-mű elején található utcaleírás nyilvánvaló Gogol-párhuzamáról *(Nyevszkij proszpekt)* pedig szó sem esik. Pedig éppen ez az utalás deríthetett volna fényt arra, hogy a Gogol-szövegben rejlő szociografikus leírás és abszurditás nem csak a naturalista regény felé vihető el – mint ahogyan azt Kóbor Tamás tette –, hanem az abszurd elemek előtérbe helyezésével egy másik, a századelőn éppen Közép- és Kelet-Európában ismert nagyvárosi témájú regénytípus, a szimbolista regény irányába is (vö.: Andrej Belij *Pétervár).*

Wenner Éva tanulmánya a trieszti irodalom és a Monarchia irodalma kapcsolatát vizsgálja imponáló erudícióval és lényeglátással. Trieszt irodalmát és a Monarchia irodalmát motívumok alapján veti össze, megállapítva, hogy az általa tárgyalt három motívum (halál, apa–fiú viszony, betegség) a Monarchia irodalmának jellegzetes motívumai, amelyeknek sajátos variánsait találhatni a trieszti irodalom legjavában is, elsősorban Italo Svevo műveiben.

Plugor Magor Rebreanu-tanulmánya méltán lett a kötetet záró írás, hiszen az *Akasztottak erdeje* az összeomló, háborús Monarchiát mutatja be, tehát a Monarchia –

káosz megfeleltetés itt végpontjára jutott. Ugyancsak végpontjára ért a halál-téma is az értelmetlen háborús öldöklléssel. A nemzeti vagy nemzetek fölötti univerzalizmus kérdése is értelmét veszteni látszik a regényben – illetve a róla írott tanulmányban –, hiszen Rebreanu esetében olyan szerzővel van dolgunk, aki a Monarchiát belülről látta, de műve megírásakor a Monarchián kívüli (román) pozícióból ítélhetett. A nemzeti vagy nemzetek fölötti kérdése legfeljebb csak az abszurditás szintjén vetődhet fel, úgy, ahogyan azt Plugor Magor a *Katasztrófa* című novella kapcsán helytállóan kiemeli: „David Pop (a novella hőse) kénytelen fegyvert fogni a (hűségeskü és a hovatartozás miatt) saját nemzete ellen."

Összességében, úgy vélem, értékes, fontos információkat, gondolatébresztő elemzéseket tartalmazó kötet a *Tegnap előtt*. Bízom benne, hogy – mint az *Előszó* utolsó bekezdésében olvasható – a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén „a Monarchia-kutatás továbbra is fontos helyet foglal el", s a Monarchia-sorozat újabb kötetekkel fog folytatódni.